

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЛІЩУК ДМИТРО САВИЧ

УДК [94 (477): 355.40] “15 / 16”(043)

**РОЗВІДУВАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
У КІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ.**

20.02.22 – військова історія

ДИСЕРТАЦІЯ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВОГО СТУПЕНЯ
КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК

Науковий керівник:

Сідак Володимир Степанович,

доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми, джерельна база та методи дослідження	
1.1. Стан наукової розробки проблеми	12
1.2. Джерельна база дослідження	22
1.3. Основні методи наукового дослідження	32
Висновки до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2. Зовнішні та внутрішні фактори, які впливали на організацію та ведення розвідки Військом Запорозьким	
2.1. Місце українського козацтва у системі міжнародних відносин країн Центрально-Східної Європи	38
2.2. Організаційна структура козацького війська та розвиток у ньому розвідувального компонента	55
2.3. Озброєння та фізична підготовка козаків-розвідників	66
Висновки до другого розділу	79
РОЗДІЛ 3. Розвідувальне забезпечення військових кампаній козацького війська на суходільному і морському театрах воєнних дій	
3.1. Організація козацької розвідувально-сторожової служби на “кримському” напрямку	82
3.2. Особливості розвідувального забезпечення морських походів козацького війська	93
3.3. Участь козацької розвідки у війні Корони Польської проти Московської держави (1617 - 1618 рр.)	108
3.4. Розвідувальні заходи польсько-українського війська у Хотинській війні (1621 р.)	119
Висновки до третього розділу	129

РОЗДІЛ 4. Розвідувальне супроводження суспільно-політичних заходів запорозького козацтва	
4.1. Дипломатичні зносини Війська Запорозького та їх використання для отримання розвідувальної інформації	132
4.2. Спеціальні заходи по обстоюванню політичних та національно-релігійних прав населення України	140
4.3. Роль гетьмана Петра Сагайдачного у розвитку розвідувального мистецтва українського козацтва	155
Висновки до четвертого розділу	166
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	173

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

AGAD – Архів Головних актів давніх у Варшаві

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов

ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Львів)

ЗСУ – Збройні Сили України

К/р – Контррозвідка

ЛБ НАНУ – Львівська бібліотека Національної академії наук України ім. В. Стефаника

НУОУ – Національний університет оборони України

НА СБУ – Національна академія Служби безпеки України

НБУ – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

СБУ – Служба безпеки України

СЗР – Служба зовнішньої розвідки

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у м. Львові

ВСТУП

Військова діяльність українського козацтва є органічною складовою не тільки вітчизняної, але й світової воєнної історії. Без її всебічного вивчення неможливо зрозуміти національні традиції та ментальність українського народу. Саме у кінці XVI – першій чверті XVII ст. Військо Запорозьке як військово-політична сила розпочала довголітнє протистояння з Османською імперією та її васалами.

Воєнне мистецтво Війська Запорозького ґрунтувалось на застосуванні асиметричних методів протидії більш сильним противникам з їх регулярними та найманими військами й чисельною перевагою. Розвідувально-диверсійні навички, оригінальна тактика “малої війни”, висока індивідуальна підготовка дозволяли запорожцям ефективно протистояти ворогам, знаходили високу оцінку зарубіжних військових фахівців. З українським козацтвом пов’язаний великий пласт історії держави. “Неможливо знайти у минулому України якесь інше явище, яке б так глибоко і різнопланово вплинуло на історичну долю всього українського народу” [215, с.3].

Актуальність теми. У наукових історичних дослідженнях особливе місце належить висвітленню у часовому вимірі процесів певного періоду зародження і розбудови держави, в тому числі й її збройних сил. Саме таким часовим відрізком є кінець XVI – перша чверть XVII ст. – період становлення Війська Запорозького. За короткий час була створена козацька армія й склалась певна школа воєнного мистецтва, були досягнуті значні успіхи в розвитку стратегії й тактики українського козацтва. Перемоги, отримані в той період, сприяли перетворенню козацького війська у реальний і могутній фактор політики в Центрально-Східній Європі.

Ефективним фактором ведення козаками бойових дій, їхнього впливу на суспільно-політичну обстановку в Україні, розвитку козацької дипломатії стала наявність самобутнього розвідувального забезпечення Війська

Запорозького як одного з першорядних компонентів його воєнно-політичної діяльності.

Питання функціонування козацької розвідки у Війську Запорозькому кінця XVI – першій чверті XVII ст. порушувалось у працях ряду вітчизняних та зарубіжних дослідників. Але у них відсутнє системне опрацювання цієї проблеми. Зазначена тема не вивчалась і не розглядалась на дисертаційному рівні.

Наукове завдання дисертації полягає у розкритті організаційних засад, форм і методів розвідувального забезпечення військової діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст., визначення його впливу на розвиток воєнного мистецтва козацтва та на цій основі обґрунтувати практичні рекомендації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація спрямована на реалізацію затвердженої керівництвом Служби безпеки України дослідницької програми “Науково-практичне використання документальної спадщини спеціальних служб України” (реєстр. № 20/72 від 18 лютого 1999 р.). Здобувач виявив та ввів до наукового обігу ряд документів щодо спеціальної діяльності запорозького козацтва з архівів України та Російської Федерації. Дисертація виконувалася відповідно до п. 3.2 програми профільних наукових досліджень кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії СБ України (шифр “Обрій”, реєстр. № 29/1/6-1383 – 2008 р.). Автор дослідив організацію, форми і методи розвідувальної діяльності українського козацтва кінця XVI – першої чверті XVII ст. Підготовка дисертації передбачена п. 17.7 Плану наукової діяльності Національної академії СБ України на 2008–2012 рр. (реєстр. № 29/20-789).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації стало розкриття організаційного механізму, форм і методів розвідувальної роботи як складової військової діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій

чверті XVII ст. та розробка напрямів використання історичного досвіду розвідувальної діяльності у сучасних умовах подальшого реформування Збройних Сил України та інших військових підрозділів.

Для досягнення цієї мети здобувачем поставлено такі завдання:

здійснити аналіз джерельної бази та стану наукової розробки предмета дисертаційного дослідження та визначити методи дослідження теми;

встановити роль та місце розвідувального компонента у військовій організації козацького війська, розкрити особливості спеціальної та військово-фізичної підготовки, озброєння козаків для виконання розвідувальних завдань;

проаналізувати організацію та функціонування козацької розвідувально-сторожової (дозорної) служби на “османсько-кримському” напрямку і роль розвідувального забезпечення у військових кампаніях та морських походах запорожців;

висвітлити розвідувальну роботу стосовно міжнародних суспільно-політичних зв’язків Війська Запорозького;

запропонувати рекомендації з урахуванням досвіду розвідувальної діяльності українського козацтва для використання у військово-патріотичному вихованні української молоді та особового складу військових формувань України.

Об’єкт дослідження – військова діяльність українського козацтва.

Предмет дослідження – розвідувальне забезпечення військової діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст.

Методи дослідження. Для реалізації поставленої мети здобувачем застосовано низку загальнонаукових методів (аналіз і синтез; структурно-системний; компаративний; абстрагування) та спеціальних методів дослідження (діахронний, статистичний тощо). Докладніше методи дослідження та досягнуті за їх допомогою наукові результати висвітлено при характеристиці першого розділу дисертації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця XVI ст. до першої чверті XVII ст. Нижня межа пов'язана з активізацією бойової участі козацтва у збройних виступах проти центральної та місцевої влади Корони Польської та у протистоянні з Османською імперією. Верхня межа завершується кінцем першої чверті XVII ст. – тобто періодом становлення Війська Запорозького.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію українських земель, які були підвладні Речі Посполитій, а частина з них – Московській державі, Кримському ханству, Османській імперії, Молдовському та Валаському князівствам. Це регіони в кінці XVI – першій чверті XVII ст. стали ареною політичних інтересів та воєнних дій Війська Запорозького.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що автор *вперше* запропонував низку нових положень і шляхів комплексного дослідження розвідувального компонента військової діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст. У дисертації висвітлено:

сукупність геополітичних, військово - і суспільно-політичних факторів, які визначали завдання й функції козацької розвідки;

місце розвідувального компонента у військовій організації українського козацтва;

комплекс форм і методів розвідувальної діяльності українського козацтва;

особливості організації розвідувального забезпечення військових кампаній козацтва на суходільному й морському театрах воєнних дій;

місце розвідувальних заходів у зовнішньополітичній діяльності козацтва;

особливості застосування спеціальних заходів у суспільно-політичній діяльності Війська Запорозького.

Дістали подальший розвиток:

дослідження військово-політичного та геополітичного становища Війська Запорозького;

висвітлення військової організації та військового мистецтва Війська Запорозького;

дослідження міжнародних зв'язків Війська Запорозького та козацької дипломатії, в тому числі і їх спеціальних складових.

Удосконалено:

понятійно-категоріальний апарат дослідження військового мистецтва українського козацтва і його розвідувальної складової;

знання про тактику, військову та фізичну підготовку козаків та козаків-розвідників;

доповнено знання про діяльність гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного як видатного військово-політичного керівника Війська Запорозького та організатора військової спецслужби.

Практичне значення одержаних результатів. На виконання Указу Президента України № 378–2007 р. “Про заходи з підтримки розвитку українського козацтва” здобувач використав наукові доробки при організації у м. Хотині Чернівецької області зльоту переможців учнівського конкурсу “Слава козацька не вмере, не поляже” (25 квітня 2009 р.). Видано навчально-методичні посібники “Гетьман Петро Сагайдачний. Воїн. Полководець. Політичний діяч” та “Козацький гарт”, які рекомендовані до використання у загальноосвітніх навчальних закладах (листи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України № 14/18-1102 та 14/18-2397 від 2007 р.).

Матеріали й положення дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих наукових праць з військової та дипломатичної історії України, історії запорозького козацтва, навчальної літератури з курсу “Історія розвідки та контррозвідки в Україні”, який викладається в

Національній академії СБУ, а також у професійній підготовці співробітників розвідувальних органів України. Досвід діяльності козацтва може стати в пригоді і в більш широкому плані: при розробці науково-теоретичних основ бойового застосування спецпідрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань, при організації патріотично-виховної роботи з особовим складом військових формувань України, створенні експозицій музеїв та їх пошуковій роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням автора. Публікації з теми дисертації виконані особисто. У методичному посібнику “Козацький гарт : окремі аспекти патріотичного виховання молоді” здобувач особисто відпрацював перший та другий розділи : “Військово-патріотичне виховання в контексті моралі і безпеки особи, нації, держави” і “Козацька система виховання та освіти”, в яких дисертант висвітлив питання військово патріотичного виховання молоді. Підрозділ першого розділу “Виховувати патріотів” і “Післяслово” належать Сідаку В.С.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюдненні на міжнародній науково-практичній конференції “Джерела з історії Хотина і Хотинщини” (м. Хотин, 2 грудня 2006 р.), міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 600-річчю першої писемної згадки про Чернівці (м. Чернівці, 12-13 жовтня 2007 р.), міжрегіональній науково-практичній конференції “Гетьман Петро Сагайдачний і Хотинська війна 1621 року через призму століть: окремі аспекти військово-патріотичного виховання молоді” (м. Чернівці, 19 жовтня 2007 р.), міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” (м. Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.).

Робота обговорювалася і схвалена на міжкафедральних семінарах кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб, кафедри теорії та

історії держави і права Національної академії СБУ за участю науковців Інституту історії України НАН України та НУОУ. Результати дослідження використовуються у навчальному процесі спецкафедрою НА СБУ при викладанні курсу “Історія розвідки та контррозвідки України”, воєнно-дипломатичній академії України, Інституті Служби зовнішньої розвідки України.

Публікації. Результати дисертації висвітлені у 10 публікаціях, у тому числі 6 статтях у фахових виданнях з історичних наук, затверджених переліком ВАК України.

Структура дисертації обумовлена науковим завданням та метою дисертації і побудована на основі проблемно-хронологічного принципу. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків. Повний обсяг дисертаційного дослідження – 195 сторінок, у тому числі основного тексту – 172 сторінки, список використаних джерел і літератури включає 239 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Аналіз стану наукової розробки теми організації і ведення розвідки в козацькому війську кінця XVI – першої чверті XVII ст. дозволяє дійти висновку, що незважаючи на значну кількість праць з історії козацтва тема розвідки ще не стала предметом системного наукового дослідження.

Щоб мати вичерпне уявлення про історіографічні аспекти висвітлення даної проблеми, було предметно розглянуто праці, в яких висвітлювались окремі питання даної теми. Слід врахувати, що наявні історичні публікації, які є в науковому обігу, розрізнені і не охоплюють всіх аспектів, які розглядаються в дисертації.

Сучасна історіографія, яка присвячена військовому мистецтву козацького війська, охоплює незначний період і не відображає всього спектра розвідувальної діяльності, яка здійснювалась у кінці XVI – першій чверті XVII ст., а через це недостатньо повно висвітлює роль розвідки того часу.

У зв'язку з цим здобувач визначив основні напрями історіографічної проблеми і часові рамки – дореволюційний, радянський і сучасний, де в працях так чи інакше розкривається роль розвідки у козацькому війську, його військового мистецтва, організаційних структур, озброєння, політичних і дипломатичних заходів, спрямованих на зміцнення Війська Запорозького.

Зазначимо, що військове мистецтво українського козацтва, складовими елементами якого є розвідка й контррозвідка і які між собою тісно пов'язані, почало формуватися з кінця XV ст. і поділяється на декілька етапів. У досліджуваній період їх два. Перший – це період становлення розвідувально-дозорної служби в боротьбі з турецько-татарською агресією – XVI ст.; другий

– це молдавські походи кінця XVI ст., козацько-селянські повстання проти польської влади за станіві права, вольності і привілеї, а також основні військові кампанії першої чверті XVII ст. (участь у польсько-московській війні, морські походи, Хотинська війна).

Вивчення основ військового устрою українського козацтва та його військового мистецтва здійснив у першій половині XIX ст. у своїй праці “История Малой России” Д. Бантиш-Каменський [73, с.161-176]. Він зазначив, що козаки були вмілими вояками і захисниками православ’я, був першим, хто зібрав усі відомі факти про діяльність гетьмана Петра Сагайдачного. Частково описав козацьке озброєння та основні засоби боротьби з супротивником, досить точно передав зміст статей Деулінського перемир’я (1618 р.). Дослідник С. Мишецький [162] надає відомості про боротьбу українських козаків проти Туреччини і Кримського ханства у XVI – XVII ст. та організацію розвідувального забезпечення під час бойових походів. У працях В. Каховського [125], М. Маркевича [155] було вперше введено в науковий обіг документи, які торкалися військового мистецтва козаків, витоки якого починалися з XVI ст. М. Максимович [154] дослідив причини виникнення козацтва, описав перебіг бойових дій, у які втягнулося 20-тисячне козацьке військо, рушивши походом на Москву, видав ряд праць про перших козацьких гетьманів, висвітлив історичну роль П. Сагайдачного і Б. Хмельницького.

Цінні відомості про військове мистецтво козаків першої чверті XVII ст. подав С. Рудницький. У своїх історичних працях “Козацько-польська війна р. 1625” і “Українські козаки в 1625-30 рр.” він висвітлив важливі моменти, пов’язані зі стосунками запорожців з урядом Речі Посполитої, та їхню активну участь у боротьбі за ханський престол у Криму в 20-х роках XVII ст. [182, 183].

Окремі аспекти розвідувальної діяльності козаків висвітлив у своїй праці “Богдан Хмельницький” М. Костомаров. Зокрема, він описав, як уряд Речі

Посполитої організував козаків для несення прикордонної служби та спрямував їх на боротьбу проти татарсько-турецької агресії [132, с.23-29]. Він уперше вивів на сцену історії народ як рушійну силу, протиставляючи її монархам. Започаткував вплив геополітичного фактора на хід боротьби і звернув увагу на появу ідеалу “самобутнього незалежного існування українського народу”.

Широкомасштабне значення в українській історіографії мало узагальнення історичної ролі українського козацтва М. Грушевським у фундаментальній праці “Історія України-Руси” [94] та книзі “Історія української козаччини” [98]. Вчений детально зупинився на генезі козацтва, ставленні до нього литовських і польських властей, участі запорожців у національно-визвольному русі, ставленні козаків до релігійного питання. Він же звернув певну увагу і на бойове мистецтво запорозьких козаків. Погоджуємося з дослідником І. Рипчином, що ця праця “перевищила все, що досі в тій ділянці написано, багатством фактичного матеріалу та критичною, незвичайно вдумливою його обробкою, розмахом з’ясування історичних фактів, гостротою логічного осуду і описом оцінки” [181, с.4].

Окремі позитивні фактори козацтва у визвольній боротьбі з турками і татарами висвітлює російський історик С. Соловйов у своїй праці “Історія Росії”. Зокрема, він схвально відгукується про вирішальну роль Війська Запорозького у війні 1621 року: “Козаки відіграли головну роль у знаменитій Хотинській битві, у якій Польща була врятована від нашестя і султана Османа” [203, с.92].

Важлива інформація про українських козаків з найбагатшими і найцікавішими з точки зору викладу матеріалу фактами міститься в працях П. Куліша [136-139]. Але необхідно зазначити, що автор дещо вільно тлумачить окремі події, пов’язані із запорозькими козаками, зокрема у Польсько-Московській війні 1617-1618 рр. Значний внесок у вивчення історії українського козацтва і становлення розвідки у козацькому війську кінця

XVI – першої чверті XVII ст. зробили історики В. Антонович [67], який спростував створений польською історіографією міф про месіанську роль Польщі в Україні, та А. Скальковський [195]. О. Бодянський – редактор “Чтения Московского общества и древностей российских” у середині XIX ст. видав цілий ряд пам’яток української історіографії XVII ст., у тому числі “Літопис Самовидця”, “Історію Русів”, Реєстр Війська Запорозького 1649 р. та інших.

Велику пошукову роботу з історії українського козацтва у своїх працях здійснив Д. Яворницький [230-233]. Деяка ідеалізація автором життя і військової діяльності запорозького козацтва не є перешкодою для розуміння ролі козацтва в минулому українського народу. Він був одним із перших дослідників, який з’ясував принципи організації сторожової служби козаками, основні форми якої зародилися ще у другій половині XVI ст. і були спрямованні на запобігання раптовості нападів з боку кримських татар. Учений звернув увагу на наявність у козаків під час походів підрозділів розвідки і вживання ними найсуворіших заходів для збереження у таємниці свого просування.

Особливої уваги заслуговує праця І. Крип’якевича “Історія українського війська” [118]. На широкому історичному матеріалі він зробив аналіз його чисельності, озброєння, фортифікаційної майстерності, описав окремі прийоми ведення бойових дій. І. Крип’якевич уперше в радянській історіографії дав загальне визначення козацької верстви: “Козацтво становило окремий стан у феодальному суспільстві. Це була маса волелюбних войовників, які власними силами здобували собі землі, господарство і захищали його із зброєю в руках” [134, с.33]. Він фактично започаткував комплексне дослідження процесу становлення Української держави, а також показав вразливість геополітичного становища українського козацтва.

Козацька тематика привертає увагу представників так званої “державницької школи”, зокрема, учнів М. Грушевського І. Джиджори [107], М. Кордуби [25], О. Терлецького [208]. Останнім детально описано суспільно-політичний лад Запорозької Січі в кінці XVI – першій чверті XVII ст., боротьбу проти турецько-татарської агресії і піднесення козаччини за часів П. Сагайдачного.

Певною мірою воєнне мистецтво у козацькому війську кінця XVI – першої чверті XVII ст. висвітлив у своїх працях П. Михайлина [156]. А. Кащенком показані основи організації розвідувального забезпечення на кордонах Речі Посполитої [126]. Окремі відомості про успішні дії розвідників під час Хотинської війни наводить П. Жукович [113, с.168-170]. Серед воєнно-історичних праць вчених української діаспори заслуговує на високу оцінку робота Ю. Тис-Крохмалюка [213], де автор розкриває окремі аспекти ролі розвідки у Війську Запорозькому і підготовку козаків у Московському поході 1618 року та робить порівняння з іншими іноземними арміями. З його дослідження дізнаємось, що розвідка у козаків була на високому рівні. Водночас необхідно зазначити, що автор не уникнув суб’єктивних, негативно-емоційних оцінок відносно війська Московської держави. Праці І. Рибчина [181], а також дослідження з історії України Л. Винара [84], Д. Дорошенка [110], Н. Полонської-Василенко [177], О. Субтельного [207] несуть певну інформацію відносно розвідувальних заходів козаків.

Питання воєнного мистецтва українського козацтва, зокрема його стратегію і тактику, розвідку й контррозвідку, висвітлюють у своїх працях воєнні історики І. Альтговзен [65], Є. Разін [179], В. Лобов [153], А. Строков [206].

Радянській історіографії була притаманна серйозна увага до козаччини як ударної сили антифеодальних рухів і протистояння турецько-татарській експансії. Питання спеціальних заходів січовиків порушувалися у працях

відомих учених В. Голобуцького [88], який у своїх роботах розкриває військову діяльність козаків, у тому числі окремі аспекти розвідки, її значимість для успішного завершення Хотинської війни, а також К. Гуслистого [102], О. Касименка [124], М. Петровського [173].

В дослідженнях М. Алекберлі [63, 64], Г. Василенко [80], С. Комарницького [130], які базуються на великій кількості історичних джерел, докладно описуються події, що пов'язані з ходом польсько-турецької війни 1620-1621 рр. і Хотинської битви, дана оцінка ролі Війська Запорозького у цій війні, показано, яку роль відігравала при цьому козацька розвідка.

Значний внесок в історію дослідження козацької розвідки зробив Ю. Мицик. Автор у своїх працях приділяє велику увагу організації розвідки у Війську Запорозькому, узагальнює обов'язки деяких посадових осіб, які займалися питаннями розвідки, і висвітлює її значення під час бойових дій [158-161, 209].

Опубліковані на воєнну-історичну тему спеціальні дослідження становлення козацтва Т. Батюка [75], М. Кучернюка [142], І. Свешнікова [189].

Сучасний історик В. Сергійчук звернув увагу на важливе значення збирання розвідувальних даних для організації походів проти Туреччини і робить висновок, що “організація розвідки вважалася одним із важливих обов'язків козацької старшини” [190, с.86]. Торкнувся він і таких проблем, як підбір розвідувальних кадрів, проведення диверсій у тилу ворога. Його праці відкрили нову сторінку в дослідженні цієї проблеми в комплексі військового мистецтва Війська Запорозького. О. Апанович, досліджуючи козацтво, виділяє розвідувальну діяльність українського війська в окрему проблему і стверджує, що у кінці XVI – першій половині XVII ст. було створено “постійну військову охоронно-захисну та розвідувально-сторожову систему оборони кордонів України” [70].

Чи не найважливішим комплексним дослідженням розвідки й

контррозвідки та її значення у визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст. є праця В. Сідака і В. Степанкова “З історії української розвідки та контррозвідки” [194]. Вперше в українській історіографії проаналізовано та узагальнено широкий за змістом документальний матеріал. Автори скрупульозно проаналізували форми та методи діяльності спецслужб (В. Степанков – XVII ст.; В. Сідак – 1917-1920 рр.), простежили історичний шлях, який пройшла розвідка й контррозвідка в українській армії. В праці істориком В. Степанковим здійснено аналіз основних відомих на той час документів, що стосуються розвідки й контррозвідки, окремі з яких висвітлюють події XVI – XVII ст. В ній доступно, в схематичній формі викладені матеріали козацької розвідувально-дозорної служби, організації розвідки в українській державі середини XVII ст. Дослідник наводить факт, підтверджений першоджерелами, а саме згадку про те, що у 1620-1621 рр. за гетьманства Неродовича-Бородавки були розіслані емісари, які закликали вливатися до складу козацьких полків для боротьби з “ворогами Святого Хреста” [194, с.24]. Вперше в історії українського війська була поширена практика використання розвідувальних загонів не лише з метою збору інформації, але й для нав’язування боїв з противником.

У праці І. Франчука “Як воювали запорожці” [222] висвітлюються загальні питання розвідувальної діяльності запорозького козацтва у XVII ст. Автор досить ґрунтовно розкрив засади організації розвідувальної діяльності запорозьких козаків щодо збору розвідувальної інформації на кордонах.

Необхідно зазначити, що саме В. Сергійчуком, Ю. Мициком, В. Степанковим, І. Франчуком були досліджені окремі форми й методи організації розвідки й контррозвідки у козацькому війську, добування розвідувальних відомостей і використання їх на користь Запорозької Січі. Опубліковані В. Сергійчуком праці стосуються протистояння турецько-татарській експансії, в них детально розглянуті причини морських походів, а також кримсько-татарські стосунки. Історик зазначив, що у першій третині

XVII ст. “на рівні вимог були сторожові і прикордонна служби, розвідка” [190, с.70-93]. Разом з цим ці вчені не охопили всіх сторін розвідувального й контррозвідувального забезпечення військової діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст. Виходячи з цього, здобувач вибрав саме цю тему дисертаційного дослідження.

Знайшли висвітлення в історіографії окремі аспекти становлення духовних основ козацької верстви. Певне уявлення про усвідомлення запорозьким козацтвом свого місця в суспільно-політичному житті у кінці XVI – першій чверті XVII ст. дають праці М. Грушевського [93-99], П. Жуковича [113]. За роки незалежної України варто назвати праці В. Щербака [226], С. Плохія [175] та інших, де автори акцентують увагу на ролі козацтва у відстоюванні православ'я в Україні, участі Війська Запорозького у відновленні православної ієрархії. Безумовну цінність мають положення про значення конфесійного фактора у розгортанні заворушень проти утиску “релігії грецької”, походах запорожців проти татар і турків, де рушійною силою виступало запорозьке козацтво. Заслуговує на увагу дослідження Л. Тимошенка, де автор з'ясовує роль реформатора К. Острозького в складних релігійних і політичних процесах, пов'язаних з укладанням Берестейської унії (1596 р.), та в організації православних на боротьбу проти унії і роль в ній козацтва [210], а також роботи сучасного польського історика Т. Кемпи [127]. Але ґрунтовних досліджень у вищезгаданих працях, в яких би розкривалось розвідувальне й контррозвідувальне забезпечення конфесійно-політичної діяльності Війська Запорозького у досліджуваний період, недостатньо.

Зазначимо, що у вітчизняній історіографії кінця минулого століття і сьогодення з'явилися нові роботи з історії, де знайшли відображення такі аспекти, як історія війн, військового мистецтва козаків, їх озброєння і оснащення, дипломатичні зносини і роль при цьому розвідки у Війську Запорозькому. Зокрема, це праці істориків В. Смолія та В. Степанкова [197-

199, 200, 201, 204], Д. Наливайка [163], В. Щербака [226-228], П. Саса [185. 186], якому належить кращий нарис про життя Петра Сагайдачного та участі запорожців у польсько-московській війні, С. Леп'явка [143], В. Брехуненка [77, 78], Т. Чухліба [224] та інших. Усі вони висвітлюють окремі аспекти козацької розвідки у кінці XVI – першій чверті XVII ст., її цілі, форми й методи, проведення диверсійних акцій, а також роль конфесійного чинника у визвольних змаганнях українського козацтва тощо.

Об'ємне дослідження з вивчення теми воєнного мистецтва запорозьких козаків зробив І. Свешніков, який на основі археологічних знахідок проаналізував арсенал вогнепальної та холодної зброї української армії, певну увагу приділив ролі розвідки в організації повстань першої половини XVII ст. [189]. Історик А. Федорук провів дослідження про військове мистецтво українських козаків, які брали участь у Тридцятирічній війні (1618–1648 рр.) [220]. Діяльність розвідки в останні десятиліття стає темою окремих досліджень Д. Веденєєва, який визначив головні напрями і засоби отримання розвідувальної інформації Військом Запорозьким у кінці XVI – першій половині XVII ст., звернув увагу на створення агентурної розвідки, функціонування розвідувально-дозорної служби козацтва [82, с.17-20]. Заслуговують уваги статті О. Уривалкіна [218], А. Василика [81] і В. Горобця [89]. Оригінальні дослідження щодо козацьких майстрів спеціальних заходів (“пластунів” і “характерників”) здійснив Т. Каляндрук [121, 122].

Окремі аспекти з теми воєнного мистецтва і ролі розвідки у бойових походах козаків висвітлені у працях О. Гуржія і В. Корнієнка “Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного” [100] та “Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний” [101]. У названих працях автори розкрили прийоми ведення війни і бою Петром Сагайдачним у морських операціях, у поході на Москву (1618 р.) і Хотинській битві, а також окремі особливості тогочасної стратегії й тактики, куди входять елементи розвідки та контррозвідки.

Певне значення мають польські джерела, хоча проблему, яка поставлена у роботі, науковці майже не досліджували. З оглядом польської історіографії необхідно згадати основні праці, які присвячені українському козацтву, оскільки поляки вважали його невід'ємною складовою частиною війська Речі Посполитої. Насамперед, це праця З. Вуйцика “Дикі поля у вогні” про козаччину в давній Речі Посполитій [239]. В роботі автор підкреслює роль козацтва у той час, однак основну увагу приділяє соціально-політичним процесам, які відбувались до і в період розвитку Запорозької Січі. Бойові можливості Війська Запорозького в контексті побудови польського війська і його структури висвітлили у своїх працях К. Гурський [235], Р. Маєвський [237], Я. Віммер [238].

Велику увагу приділив козацтву в своїх працях історик В. Серчик [193], розглядаючи його як важливий соціально-політичний чинник визвольної боротьби українського народу.

У вивченні українського козацтва певне місце займають праці дослідників румунської історіографії. Зокрема, відомий спеціаліст з військової історії Румунії Д. Джорджеску [236] вказав, що тактика й стратегія у козацькому війську і вміле використання розвідувальної інформації суттєво вплинули на формування військового світогляду валаського господаря Михая Хороброго.

Цікаві дослідження здійснив німецький історик Й.-Х. Енгель, який у своїй праці звертає увагу на те, що козацька Україна була “стіною, що відділяла культуру Європи від дикої Азії” [52, с.2]. Актуально й нині звучать його слова щодо значення вивчення історії козаків і їх воєнного мистецтва. Зокрема, він підкреслює, що “за наших часів вивчення історії козаків особливо має значення для того, щоб винести з неї політичні уроки” [52, с.5].

Отже, підсумовуючи огляд історіографії з досліджуваної проблеми, можна констатувати, що у названих вище працях вітчизняних і зарубіжних дослідників з історії українського козацтва висвітлюються різні аспекти, в

тому числі й історія військового мистецтва. Однак ці праці залишаються несистематизованими, в них рідко і лише частково зачіпаються питання розвідки у козацькому війську.

Історіографічний огляд також свідчить, що обрана наукова проблема ролі розвідки у забезпеченні військової діяльності українського війська у кінці XVI – першій чверті XVII ст. ще не стала предметом спеціального дослідження. Лише деякі аспекти розвідки знайшли висвітлення в окремих працях попередників. Таким чином, вивчення питань, пов'язаних з розвідувальною діяльністю у Війську Запорозькому, є актуальним і своєчасним.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база історії козацтва, і зокрема розвідки у Війську Запорозькому кінця XVI – першої чверті XVII ст., дуже незначна. Збереглися переважно джерела іноземного походження, у своїй більшості з Польщі, Литви, Туреччини, Швеції і Росії. Спустошення, які відбувалися в Україні під час збройних конфліктів, особливо в роки “Руїни”, під час світових війн призвели до величезних втрат джерельної бази з історії України, зокрема кінця XVI – першої чверті XVII ст. Архів Старої Січі був знищений. Тому висвітлення становлення і функціонування розвідувальних органів у Війську Запорозькому ускладнює вивчення даної теми. Головним типом джерел з історії українського козацтва є писемні – це друга половина XVI ст. З цього часу ми можемо простежити становлення розвідки у козацькому війську.

Для дисертаційного дослідження були залучені як рукописні, так і опубліковані матеріали, котрі в загальних рисах, виходячи з потреб даного дослідження, можна поділити за тематичною і видовою ознаками на такі групи:

- законодавчі акти і статuti;
- універсали і грамоти козацьких ватажків;

- акти та документи приватно-публічного змісту і документація судово-адміністративних установ Польщі;
- офіційне й приватне листування окремих державних і політичних діячів тогочасної Речі Посполитої;
- наративні (розповідні) джерела: літописи, хроніки, мемуари і щоденники.

Надзвичайно важливий матеріал, що стосується досліджуваної теми, знаходиться в архівосховищі РДАДА – Російському державному архіві давніх актів. Особливу увагу привертає фонд “Донські справи” (Ф. 111), де зберігаються грамоти донського війська московському царю, відписки, донесення приставів, повідомлення російських дипломатів з Криму і Туреччини, відомості про відносини між донськими і запорозькими козаками, про перебування запорозьких козаків на Дону, спільні морські походи донців і запорожців. Певне значення для з’ясування політичної ситуації, пов’язаної з відновленням в Україні ієрархії православної церкви у 20-х роках XVII ст., мають матеріали фонду 52 “Зносини Росії з Грецією”, де зберігаються грамоти єрусалимського патріарха Феофана і константинопольського Кирила Лукаріса (в 90-х роках XVI ст. ректор та викладач Острозького колегіуму) на ім’я царя Михайла Федоровича і патріарха московського Філарета, які містять розвідувальну інформацію відносно планів Туреччини, Кримського ханства, Польщі, Німеччини тощо. Дані грамоти вперше вводяться для широкого ознайомлення [1, 2]. Певну інформацію про методи розвідки й контррозвідки знаходимо також у фондах – 79 “Зносини Росії з Польщею”, 89 “Зносини Росії з Туреччиною”, 123 “Зносини Росії з Кримом” (звіти російських послів про взяття гетьманом Петром Сагайдачним фортеці Кафа у 1616 р.), 124 “Малоросійські справи”. Зокрема, там сконцентрована інформація про військову, політичну та релігійну ситуацію в Україні, котра міститься у таких видах джерел, як відписки порубіжних воевод, чолобитні і “распросные речи” запорозьких

козаків, представників українського духовенства, російських купців та інших осіб, копії документів запорозьких зверхників, матеріали козацьких посольств та ін. Специфіка нагромадження цих архівних матеріалів полягає в тому, що в процесі накопичення у російських державних установах відбувалася ідеологічна правка інформацій і цей фактор необхідно враховувати при дослідженні. Матеріали військового відомства сконцентровані в фонді 210 (Білгородський, Московський, Новгородський і Приказний столи Розрядного приказу). Необхідно зазначити, що у пожежі Кремля в 1626 році загинула значна частина документації “Розрядного приказу”, де знаходились архівні матеріали першої чверті XVII ст. відносно Польщі і запорозького козацтва, прикордонної війни між Московською державою і Річчю Посполитою.

Відомості про бойові дії козаків і польського королевича Владислава у 1618–1619 рр. дізнаємось із так званої “Книги сеунців” (Книга переможних вістей). У книзі сконцентрований матеріал, який направлявся в Москву від воєвод, розвідників, царських агентів, що проживали на пограничній території, а також цілий комплекс документів-донесень агентів, які спеціально направлялися з Москви для збирання відомостей відносно просування козацьких загонів гетьмана Петра Сагайдачного.

Відомості з усіх цих джерел дозволили окреслити картину просування Війська Запорозького на Москву, а найголовніше – як діяла в той час козацька розвідка щодо виявлення намірів противника і потаємності своїх задумів.

Про дії козаків у 20-х роках XVII ст. знаходимо багато інформації в матеріалах фонду “Зносини Росії з Кримом”. Перш за все, це повідомлення про татарські напади на українські землі, морські походи запорожців, відомості секретного характеру відносно наміру Порти і Кримського ханства на той час. Для дослідження цікавою є інформація про напади запорожців на ординців. У повідомленнях російських послів з Криму знаходимо відомості

про напади запорозьких козаків на турецькі землі, сутички на Чорному морі, спільні походи донців і запорожців, про тактику і військове мистецтво козаків. Публікація окремих документів з цих фондів сконцентрована у матеріалах “Документи російських архівів з історії України. – Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613 – 1620рр.” (Упорядники Л. Войтович, Л. Забороський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря) [17].

Окремі матеріали, що стосуються досліджуваної теми, зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, де опрацьовано 3 фонди – “Баворовських” (Ф. 4), “Оссолінських” (Ф. 5) та “Кордуби” (Ф. 61). В основному це документи, що стосуються теми дослідження, але переважна їх більшість відображає козацькі воєнні дії.

З численних колись документів кореспонденції гетьманів збереглось листування Самійла Кішки (близько 70-х рр. XVI ст. – 1628) – 7, Якова Нероди-Бородавки (р/н нев. – 1621) – 2, Петра Конашевича-Сагайдачного (1582-1622) – 4. Про вищезгадані документи і розбудову козацького війська детально висвітлює у своїх працях Ю. Мицик [36, с.204-210; 37, с.435-442; 159, с.413-426].

Найціннішим зібранням розпорядчої документації Речі Посполитої та Османської імперії другої половини XVI – першої чверті XVII ст. є публікації західноукраїнських археографів у серії “Жерел” [33].

Досить інформативними є польські джерела (у фотокопіях і мікрофільмах), що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві – це фонди КМФ 15 “Документи архівів та рукописних відділів бібліотек Польщі, які відображають історію України”, Ф.КМФ 23 “Документи і матеріали по історії Запорозької Січі”, збірки документів родин польських та литовських магнатів, зокрема Замойських (Ф. 256) і Сапег (Ф. 48), в тому числі і Куруківський договір 1625 р., де містяться свідчення, які дають уявлення про становище козацтва в кінці XVI – першій чверті XVII ст.. Книги судово-адміністративних установ Польщі зберігається

у фондах 11, 25, 28. З документів цих фондів можна отримати цікаві інформативні дані взаємовідносин запорожців з владою та представниками інших верств, списки особового складу рядових козаків.

Цікаві документальні матеріали, які характеризують військову діяльність козацтва, зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського. Опрацьовано 3 фонди (Фонд I. Збірка О. Лазаревського, № 4109; 4128; 6012; Фонд II. Історичні матеріали, № 1431-1550; 21449-21479; Фонд VIII, № 205/26.). У цих фондах містяться виписки з актових книг, універсали козацьких ватажків, кореспонденція урядових чиновників, що дозволяє з'ясувати джерела формування козацтва, визначити чинники станової самосвідомості.

Велике значення мають документи, що увійшли у науковий обіг у XIX й на початку XX століть і які автор використав у дослідженні. Зокрема, це “Акты Московского государства” [3], “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” [5], “Архив Юго-Западной России” [8], “Записки о Южной Руси” [20], “Акты, относящиеся к истории Западной России” [4], “Жерела до історії України-Руси” [33], “Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років” [15]. Вміщені там матеріали стосуються переважно польсько-турецьких відносин, що виникали у зв'язку з морськими походами запорожців проти Туреччини. У “Жерелах” містяться посольські інструкції козаків до короля, витяги з сеймового щоденника про козацькі посольства, а також чимало інших матеріалів, які дають змогу предметніше з'ясувати ставлення до українського козацтва.

Про економічне, військове та церковне життя реєстрового козацтва, розвиток ремесла і торгівлі дізнаємось через законодавчі акти й універсали. В них простежується ставлення уряду Речі Посполитої до козацтва, прагнення утримати їх у законодавчих актах. Без врахування цих чинників неможливе відтворення становлення Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст. У сотнях томів архіву Великого князівства Литовського (“Литовські

метрики”) міститься цілий ряд важливих даних, що стосуються історії козацтва XVI – XVII століть, судових процесів відносно втечі селян на Запоріжжя, селянських повстань тощо. Вивчення книг судово-адміністративних установ Польщі, в першу чергу скарг шляхтичів, дозволяє з’ясувати, яку роль відігравала козацька розвідка під час заворушень Косинського і Наливайка в кінці XVI століття. Окремі дані щодо українського козацтва містяться у листах коронних гетьманів того часу.

Важливим фактичним джерелом ставлення українського населення до козацтва та його керівників є вірш К. Саковича, присвячений смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного “Вършь на жалосный погреб зацного Рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Войска Его К. М. Запорозкого”. Цей твір є єдиним джерелом до біографії Петра Сагайдачного і висвітлення в ньому гетьмана як видатного козацького полководця [14]. Тут наводиться також єдине тогочасне зображення гетьмана.

Серед щоденників заслуговує на увагу твір Е. Лясоти [31], посла австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга. Він першим з іноземних авторів ужив слова “Січ”, “Кіш”, докладно описав козацьку раду на Січі, окремі аспекти воєнного мистецтва, в тому числі розвідки козаків, які функції виконували керівники Війська Запорозького, про політичні відносини Січі з іншими державами.

Дуже цінним є твір французького дослідника та інженера Г. де Боплана [9]. З цього твору докладно дізнаємось про морські походи запорожців на Крим і Туреччину, їхні звичаї, побут та воєнні дії. Він ґрунтовно описав особливості військового мистецтва запорожців, славетну “чайку”. Автор зобразив козаків сміливими воїнами, які в своїй більшості були українцями.

Важливе значення мають так звані козацькі літописи Г. Граб’янки [28] та С. Величка [29], де дізнаємось про походження, життя козаків та їхню військову майстерність, організацію військової розвідки і сторожової служби. Зокрема, про козаків Г. Граб’янка писав: “Ці люди ще здавна були

людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, і оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору” [28, с.24].

Серед наративних джерел важливе місце займають хроніка М. Бельського [51] та праця О. Гваньїні [53]. Так, М. Бельський у своїй праці показав козаків воїнами-служебниками, які перебували при місцевій адміністрації. Автор звернув увагу на їх взаємини з іншими верствами тогочасного суспільства. Зростання чисельності козаків та активна боротьба проти татар, на думку М. Бельського, призвели до загострення стосунків запорожців з урядом Речі Посполитої. Про причетність південноукраїнських старост до “організації козацьких загонів”, про їхні дії писав польський хроніст А. Гваньїні, який тривалий час перебував на службі короля Жигмонта-Августа. Всі вони дають цілісну канву подій історичного матеріалу, пов’язаних з українським козацтвом і їхніми воєнними діями та бойовою тактикою.

Цінною категорією групи джерел є протоколи допитів повстанців і полонених. З окремих із них дізнаємось про чисельність війська, його боєздатність, маршрут пересування, чисельність і плани проведення операції тощо [45].

Джерельну базу для дослідження становить розпорядча документація судово-адміністративних установ Речі Посполитої, Литви та Московської держави, а також матеріали поточного діловодства, дипломатичного характеру та документи станово-представницьких органів.

Зберігся ряд дипломатичних документів та інструкцій Речі Посполитої до своїх дипломатів відносно дій і переговорів з козаками. Важливою є інструкція Сигізмунда III до Б. Обалковського, який очолював посольську місію в 1620 році при Війську Запорозькому. У секретній інструкції давались рекомендації послу не допустити можливого союзу запорожців із турками [37, с.441-442]. Збереглися також окремі угоди дипломатичного характеру,

які регулювали взаємовідносини між козацькою Січчю та Річчю Посполитою: Вільшанська (1617 р.), Роставицька (1619 р.), Куруківська (1625 р.) [8].

Цінним документом є лист-звіт Т. Шимковича, Т. Злотницького і Я. Білецького до С. Жолкевського від 15 жовтня 1619 року про переговори з гетьманом Петром Сагайдачним, що містить унікальні свідчення про перепис Війська Запорозького під Білою Церквою, дані, пов'язані з озброєнням козаків, їх кількістю, вишколом, та інші відомості [44, с.50-52].

Найбільш цінним джерелом інформації про організацію оборони і розміщення прикордонної служби, про необхідність ведення воєнних операцій для стримування татарсько-турецьких набігів, про їх розміри і характер є “Спогади” Б. Претвича-Барського – старости середини XVI ст., які зберігаються у Варшавському Головному архіві давніх актів (AGAD). Зокрема, там зберігаються різноманітні документальні збірки, що стосуються українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. Особливу цінність становлять фонди “Архів Радзивіллів” та “Архів Замойських”. Так, перший із них містить велику кількість справ про військові походи запорожців, їх участь у козацьких повстаннях під проводом Криштофа Косинського і Северина Наливайка, універсали королів Речі Посполитої Жигмонта III (1587–1632) і Владислава IV (1632–1648) та литовського гетьмана Криштофа Радзивілла (1621–1640) до Війська Запорозького. Ці матеріали мають велике значення для з'ясування становлення правових основ українського козацтва. Їх суттєво доповнюють листи козацьких ватажків Яцька Мітли, Петра Конашевича-Сагайдачного, Якова Бородавки та інших.

Відносно “Спогадів” Б. Претвича зазначимо, що вони становлять єдиний у своєму роді трактат про оборону степових кордонів середини XVI століття від татарських набігів і складаються з двох частин [7].

У першій частині розповідається про ефективність порубіжної оборони у зв'язку з новими розміщеннями прикордонної служби; про необхідність

проведення воєнних операцій до кордонів Кримського ханства та узбережжя Чорного моря з метою стримування татарських набігів, який зиск мають турки прикордонних міст від тих набігів; що треба зробити, щоб нейтралізувати татарсько-турецькі наїзди.

Друга частина вміщує перелік і опис сутичок та воєнних операцій, які були здійснені Б. Претвичем на українському порубіжжі.

Серед епістолярних джерел цінну інформацію відносно тактики і добування розвідувальної інформації козацьким полковником Петром Сагайдачним дізнаємося з листа Лукаша Сапеги до сановного литовського брата Льва Сапеги [186, с.236].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми містяться у археографічних виданнях, зокрема, в “Листах Станіслава Жолкевського” (Listy Stanisława Żółkiewskiego) [57, 58].

Важливим джерелом з вивчення історії козацтва у досліджуваній період та ролі розвідки й контррозвідки у дипломатичних зносинах Запорозької Січі з іншими країнами є “Подорожі” П’єтро Делла Валле [59]. Італійський вчений, письменник, мандрівник і політик бачив у козацтві серйозну силу й наполегливо в 1617-1620 роках переконував шаха Персії Аббаса II в необхідності союзу з ними для спільної боротьби проти Османської імперії. Його праця важлива тим, що в ній очима іноземця було показано сприйняття козаків як важливий фактор у політиці країн на Сході Європи.

Цінну інформацію про українське козацтво та окремі аспекти розвідки у морських походах першої половини XVII століття подає турецький літописець К. Челебі [42, с.341-426].

Зі скрупульозною точністю отримуємо інформацію про дії запорожців і їх воєнне мистецтво при нападах на узбережжя Чорного моря з 1621 по 1626 рік з повідомлень англійського посла в Туреччині Томаса Ро [56].

Ряд важливих відомостей про козаків і їх роль у Хотинській війні дізнаємось із “Хроніки” Павла Пясецького [54]. Прихильник сильної

централізованої влади у Польщі, він цікавився використанням козацтва в інтересах короля і в цілому Речі Посполитої. Наводить відомості про окремі реєстри козаків і про “залоги” реєстровців за дніпровськими порогами [54, с.46], а також про участь козаків у повстаннях кінця XVI – першої половини XVII століття.

Важливим твором з теми дослідження є також “Історія Хотинської війни” Я. Собеського [22]. Найбільший інтерес викликають ті місця, де автор подає дані відносно чисельності польського і козацького війська, їх воєнне мистецтво безпосередньо під час війни, окремі нотатки про козацьку розвідку і дезінформацію противника, а найголовніше – наводить цінні факти щодо ролі гетьмана Петра Сагайдачного у Хотинській війні 1621 р. Не приховує автор, що велика заслуга в розгромі військ Османа II під Хотином належить козацтву. Протиставляючи мужніх козаків польській шляхті, він з гіркотою зазначив: “Багато шляхтичів, що належали до знаменитих родів, ховались у возах між провіантом, їх витягували з цих схованок і проводили через увесь табір як таких, що паплюжать своє військо” [22, с.85].

Певні відомості про участь козацьких підрозділів у Хотинській війні та окремі аспекти розвідки у козацькому війську дізнаємося з праці “Кам’янецька хроніка. Складена Агапом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом” [24]. Її автори були учасниками описаних ними подій і для їх висвітлення користувались спогадами інших учасників та документами тих подій. Загалом, мемуари становлять важливу групу джерел.

Слід зауважити, що інформацію, факти, цифри та події, які наводяться їхніми авторами, здобувач сприймає аналітично, піддаючи науковій критиці, порівнюючи з іншими документами та джерелами.

Основний масив мемуарної літератури складали насамперед видання, які з’явилися за межами України декілька сот років тому. Вони доповнюють свідчення інших джерел, нерідко заповнюючи ті чи інші прогалини у вивченні досліджуваної теми. При використанні спогадів Б. Претвича, С.

Величка, Я. Собеського, авторів “Кам’янецької хроніки” [7, 22, 24] значна увага зверталась на їхніх авторів, на політичну та об’єктивну оцінку подій того часу. Адже вони нерідко бували в діаметрально протилежних таборах. Тому метод критичного аналізу мемуарів і спогадів, використаний при написанні роботи, дозволить перетворити їх у джерело не тільки документального свідчення, але й у засіб встановлення історичної істини.

В дисертаційній роботі автор використав ряд архівних та друкованих документів щодо теми дослідження. Для їх залучення довелось провести широку пошукову роботу, складність якої полягала в тому, що різні види історичних джерел розкидані в багатьох фондах. Більшість із них тільки опосередковано стосуються теми дослідження, вимагають доповнення інформацією з інших джерел.

Здійснений огляд джерел з даної проблематики, розробка джерелознавчих аспектів теми створили передумови для об’єктивного висвітлення процесу створення і розбудови розвідки у Війську Запорозькому у кінці XVI – першій чверті XVII ст.

1.3. Основні методи наукового дослідження

У дисертаційному дослідженні постійно використовується категорія *історичного часу*, яка визначає логічну послідовність і тривалість подій, явищ історичного процесу. Сутність його полягає в тому, щоби послідовно і детально відтворити процес формування розвідувальної діяльності у козацькому війську в кінці XVI – першій чверті XVII ст., встановити вплив об’єктивних і суб’єктивних чинників на процес розвитку воєнного мистецтва, куди входять елементи розвідки, накопичити факти про об’єкт і предмет дослідження. Автор використав комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження.

Найважливіша роль у теоретичному викладі визначеної наукової проблеми належить *аналізу* як умовному поділу предмета на складові

частини, виділення в ньому найсуттєвіших властивостей, ознак структурних елементів, окремих зв'язків. Наприклад, досвід становлення розвідки у козацькому війську, яке відбувалося у кінці XVI – першій чверті XVII ст., дозволив умовно поділити його на декілька етапів. Це, зокрема, становлення розвідувально-дозорної системи козацтва у протистоянні турецько-татарській агресії, особливості розвідувального забезпечення морських походів, розвідувального й контррозвідувального забезпечення сухопутних військових кампаній, а також у спеціальних і зовнішньополітичних заходах по збору розвідувальної інформації в інтересах Війська Запорозького.

Протилежністю аналізу є *синтез*, який забезпечив у роботі умовне відновлення цілого на основі відкритих аналізом найважливіших зв'язків закономірностей побудови і функціонування предмета. Наприклад, система створення та успішна діяльність розвідки у козацькому війську, згідно з проведеним аналізом, складається з таких підсистем, як: тактико-технічні особливості; озброєння; військово-фізична підготовка; організація навчання і виховання; організація бойової підготовки козаків. На основі синтезу – всі підсистеми взаємопов'язані, а тому недоліки однієї відображаються в цілому на діяльності Війська Запорозького.

Історико-генетичний метод дав можливість розкрити умови зародження і розвитку розвідки у козацькому війську й разом з цим виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності посилення воєнного мистецтва Війська Запорозького у досліджуваній період. Метод *індукції* використаний при формулюванні загальних тенденцій розвитку розвідувального мистецтва козаків, визначення його впливу на військово мистецтво козацтва в цілому.

Користуючись *проблемно-хронологічним* методом, бо тільки він дає змогу бачити події і явища у часовій послідовності, у русі та змінах, вдалося скласти періодизацію військових кампаній і визначити кількісне зростання розвідки у козацькому війську в різний період, виявити співвідношення чисельності козаків-розвідників до загального складу Війська Запорозького.

Критичний аналіз окремих подій і фактів, вибраних з історичних джерел, дав можливість реконструювати події, максимально наближені до того часу.

Цей розгляд здійснювався із застосуванням як *синхронного*, так і *діахронного* способів, тобто аналізу подій, фактів, що відбувалися як одночасно, в один і той самий історичний період, так і подій, фактів різночасового, різномоментного порядку становлення й функціонування розвідки у козацькому війську.

Успішне застосування *історико-генетичного* методу можливе за умови його поєднання з *історико-порівняльним*, який дав змогу виявити те спільне, загальне й особливе, що існувало між розвідувальною діяльністю тогочасного козацтва та його противників. У структурному відношенні дослідження складається з двох рівнів: *емпіричного* та *теоретичного*. За виявленням і систематизацією емпіричних даних відбувається їх аналіз, встановлення внутрішніх зв'язків, закономірностей розвитку, що здійснюється шляхом порівняння, з'ясування спільного, відмінного, повторювального і закономірного.

Найважливішою операцією й разом з тим результатом емпіричного рівня став опис фактів. Мета опису у даному дослідженні полягає в тому, щоб певним чином згрупувати та систематизувати історичні факти, які мають стосунок до розвитку розвідки у Війську Запорозькому у кінці XVI – першій чверті XVII століття. Цей метод вимагає ґрунтування на конкретних фактах, тому здобувач використав джерельний матеріал і знайшов ефективне застосування при вивченні питання відносно організації й становлення розвідувально-дозорної системи козацтва у протистоянні турецько-татарській агресії, молдавських походів та участі козацького війська у так званій Московській “смути”, морських походах, Хотинській війні, а також в обстоюванні політичних та національно-релігійних прав українського народу.

Логічний метод сприяв розгляду предмета дослідження у тісному взаємозв'язку з суспільно-політичними умовами, які склалися між українським козацтвом і урядом Речі Посполитої, Московською державою, Кримським ханством і Османською імперією у кінці XVI – першій чверті XVII століття. Використання логічного підходу дозволило відокремити окремі явища від випадковостей. Єдність історичного і логічного методів допомогла відтворити тісний зв'язок поетапного становлення розвідки у козацькому війську, виявити внутрішню логіку, загальні закономірності цього процесу як складової частини воєнного мистецтва Війська Запорозького. При цьому логічний метод дозволив об'єднати й узагальнити і вже відомі історичні факти, розкрити їх значення та на цій основі пояснити окремі явища, передбачити подальший їх хід.

Успіх будь-якого дослідження забезпечує застосування *структурно-системного* методу. Адже суспільна реальність є не що інше як сукупність різних явищ і процесів, які існують не ізольовано, а у взаємодії і взаємозв'язку. Вони й складають систему елементів реальності, взаємозв'язку з іншими подіями того часу. Розглядаючи питання розвідувального забезпечення військово-політичної діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст., підготовку і ведення бойових дій козацьким військом, неможливо було оминати в цій системі жодного з елементів, оскільки вони тісно пов'язані з цілим, і застосування цього методу дозволило визначити місце розвідувального компонента у козацькому війську.

Статистичний метод дав можливість використати кількісні показники для оцінки ефективності козацької розвідки.

Методи *ідеалізації* та *реконструкції* є важливими при творенні наукової моделі козацької розвідки як конкретно-історичної форми спеціальної діяльності для формування рекомендацій із застосування історичного досвіду для сучасної тактико-спеціальної підготовки у Збройних Силах України та

відповідних спецслужб з вивчення історії війн і воєнного мистецтва, застосування окремих положень у військово-патріотичному вихованні молоді та військовослужбовців.

Вказане коло понять, принципів і методів забезпечило теоретико-методологічну основу наукового пошуку, можливість реалізації завдань дисертаційного дослідження, досягнення поставленої мети.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукової літератури та джерельної бази дозволяє стверджувати наступне:

По-перше, здійснення історіографічного аналізу даної проблематики вимагало розподілу всієї сукупності наукових публікацій з окремої теми на три великі за обсягом групи: 1) праці так званого дореволюційного періоду (до 1917 р.); 2) роботи радянської доби; 3) сучасна історіографія.

Огляд наукової літератури свідчить, що попри чисельні публікації дослідників, присвячені окремим аспектам значення розвідки в українському козацькому війську у кінці XVI – першій чверті XVII ст., ця проблема ще не стала предметом спеціальної наукової розробки в цілому. Такий стан наукового дослідження теми в Україні може пояснюватися як недостатністю висвітлення проблеми, так і джерельної бази для її вивчення.

По-друге, матеріали вітчизняних і зарубіжних авторів, архівних установ є важливим джерелом для подальшого вивчення значення розвідки у військових кампаніях Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст. і запозичення їх досвіду Збройними Силами України.

По-третє, комплекс опублікованих праць з даної проблематики кількісно невеликий і у ньому нерівномірно та в недостатній кількості представлені документи, які стосуються військової, політичної, економічної й соціальної діяльності Війська Запорозького у досліджуваній період. Аналіз джерельної бази свідчить про неможливість відтворення всієї картини розвідувальної

діяльності у військових кампаніях кінця XVI – першої чверті XVII ст., і у ряді випадків через недостатню кількість джерел доводилось вдаватися до припущень. Однак інформаційний потенціал цього комплексу дав можливість ґрунтовніше розв’язати проблему, дозволив в основних рисах з’ясувати окремі елементи, які пов’язані з розвідувальною діяльністю у військових кампаніях козацького війська у досліджуваний період.

Отже, аналіз джерел історичних документів, спеціальних монографій, окремих досліджень і статей дозволив зробити висновок, що значення розвідувального забезпечення військової діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII століття хоча й було певною мірою розкрито у низці праць, але не стало предметом комплексного, системного висвітлення науковцями, тому, спираючись на досягнення попередників, автором зроблено спробу заповнити цю прогалину.

Використання усіх вказаних вище історичних документів сприяло виконанню дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ФАКТОРИ, ЯКІ ВПЛИВАЛИ НА ВЕДЕННЯ РОЗВІДКИ ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ

2.1. Місце українського козацтва у системі міжнародних відносин країн Центрально-Східної Європи

В кінці XVI – на початку XVII ст. населення українських земель Речі Посполитої перебувало у важкому становищі у зв'язку з систематичними спустошливими нападами кочових племен Причорномор'я, Криму, а також окремих військових підрозділів Османської імперії. Основною метою набігів був грабунок населення і захоплення ясиру. Землі України перебували у своєрідному ворожому оточенні, що вимагало від козацтва крайнього напруження усіх наявних сил і ресурсів [103, с.21].

Внаслідок спустошливих татарсько-турецьких нападів наприкінці XV – в першій половині XVI ст. зона осідлості в Україні відсунулась як ніколи далеко на північ. Про цей час М. Грушевський писав: “І ось ми й бачимо справді, що почавши від великих Менглі-Гіреєвих спустошень XV ст., потім без малого ціле століття, а добрих три чверті століття – до 1560-х років, Східна Україна лежить пустою. Поодинокі оселі туляться при нечисленних замках... а весь безмежний простір сих країв з його природними багатствами експлуатується тільки находом, ватагами угодників” [98, с.192-193].

У другій половині XVI – першій чверті XVII ст. в Україні відбувається відвоювання втрачених раніше земель та їх освоєння. Визначальною силою цих відвоювань виступало козацтво. Їхні поселення просуваються все далі на південь і південний схід, виходячи під кінець XVI ст. на лінію Умань – Чигирин – Полтава. З другої половини XVI ст. форпостом цієї козацької реконквісти стає Запорозька Січ, за якою, а також її козацькими поселеннями

створюється в Придніпров'ї обширний життєвий простір, де в XVI – XVII ст. відбувається процес суспільно-політичного відродження українського народу [163, с.44].

Об'єднання мусульманських держав під владою Османської імперії призводило до різкого посилення їх експансії на християнські країни і, насамперед з метою грабунку, на землі України. З цього приводу М. Грушевський зазначав: “Русь уся спустошена огнем і мечем, земля татарським наїздом обернена в попіл; велика маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшися сховатися в якихось ліпше захищених місцях або фортецях” [96, с.188].

Польсько-литовська влада не могла, а з часом і не бажала захищати жителів України від турецько-татарських загарбників. Вона, скоріше, намагалася “не помічати” грабіжницьких нападів, аби не викликати агресію на себе. Українське суспільство фактично залишалось сам на сам із супротивником. Таку політику викривав у XVI ст. український латиномовний письменник С. Оріховський. Він докоряв польсько-литовським правлячим колам, магнатам і шляхті, які не вмiли і не хотіли захищати підвладні їм “руські землі”, прагнучи лише до примноження своїх маєтностей і прибутків [41, с.185].

Необхідної допомоги українське населення від Речі Посполитої не отримувало. Слід зазначити, що уряд Польщі здебільшого переймався внутрішніми проблемами, а у зовнішній політиці нерідко використовували українців на вигідних для себе умовах.

Таким чином, наведені факти переконують у тому, що захист українських земель залежав безпосередньо від корінного населення. Обставини, що тоді склалися, змушували дбати про утворення військової організації, яка змогла б здійснювати повноцінний і широкомасштабний захист населення, а також отримувати від прикордонної служби розвідувальну (попереджувальну) інформацію відносно нападу татар,

відбивати натиски будь-якого ворога та привести українські землі до економічної і політичної самостійності.

Такий висновок ґрунтується на аналізі багатьох історичних джерел [6, с.456-470; 13, с.58-64; 21, с.56-74; 198, с.14], які переконливо свідчать про те, що український народ стояв у той час на грані втрати своєї національної самобутності.

Спираючись на козацтво як військову силу, український народ у другій половині XVI ст. вступив у тривалу й важку боротьбу на два фронти – проти татар і Османської імперії, а з початку XVII століття і проти експансії католицизму. Важливо підкреслити, що як перший, так і другий аспекти були тісно пов'язані з масштабними процесами й подіями, що відбувалися в Західній Європі й мали для них першочергове значення. Так, козацькі війни з турками й татарами в масштабах континенту були, зрештою, не чим іншим як однією з ланок загальноєвропейської боротьби з османською агресією. З другого боку, той затятий опір, що його чинив український народ поширенню унії і польсько-шляхетській експансії, сприймався на Заході як одна з ланок боротьби проти наступу католицизму. В кінці XVI ст. Україна вступає в тісні зв'язки із загальноєвропейським суспільно-політичним життям, і логічним наслідком цього було загострення інтересу до неї на Заході та розширення обізнаності з її життям [163, с.66].

Поява українського козацтва в XVI ст. на теренах так званого “Великого кордону”, який протягом тривалого часу розділяє європейську та азійську цивілізації, було закономірним. Зародившись на прикордонні, козацтво за порівняно незначний відрізок часу – протягом двох століть – не лише зросло чисельно і стало вагомою військовою силою, поширило свій вплив на більшу частину українських земель, а й піднеслося до усвідомлення та відстоювання загальнонаціональних інтересів [228, с.6].

Козацтво було широко відкрите для зовнішніх інтелектуальних впливів, чим у середині XVI ст. скористалися покозачені дрібні бояри, а в часи Петра

Сагайдачного – отці української православної церкви. У козацьких лавах знаходилося місце й для тих, у кого була Острозька чи Києво-Могилянська академія за плечима [79, с.480]. На початку міжнародної діяльності козацтва чітко вимальовувалися її основні напрями, пріоритети яких час від часу змінювалися залежно як від геополітичної ситуації навколо України, так і від проблем її внутрішнього життя. Проте на будь-якому етапі головними серед них залишалися кримський, молдавський, російський та польський напрями.

Уже з середини XVI ст. окремі повідомлення про боротьбу козаків з турками й татарами починають з'являтися в звітах і повідомленнях послів із Стамбула і Варшави. Зокрема, про дії козаків у Молдавії щодо захоплення престолу, про мужність козаків і страту їх керівника Івана Підкови у 1578 році пише зі Львова у таємному донесенні Госманському герцогу агент Ф. Тальдуччі [91, с.128]. Цікаво, що Олександр V Злісний, якого козаки посадили на молдавський престол у 1592 році, називав себе братом Івана Підкови. Олександр був сином господаря Богдана IV. Сподівання Олександра V на допомогу своїх польських родичів не виправдалися. У вересні 1593 р. він втратив престол, був захоплений турками і страчений [76, с.147]. З огляду на ці події Австрійським імператором Рудольфом II були дані секретні інструкції послам у Москві та в Польщі “зібрати відомості про надійність козаків, їх чисельність, озброєння і таке інше” [127, с. 95].

У 1583 році відбувся великий похід козаків на турецьку фортецю Тягин (Бендери), яка була форпостом для турецької агресії на землі Польщі. Козаки зруйнували місто і замок, захопили великі трофеї (понад 20 гармат та іншу здобич). У відповідь турецький султан став готуватись до війни проти Речі Посполитої. Щоб відвернути військовий конфлікт, король приніс у жертву декілька десятків козаків, яких стратили у Львові, а також у Кам'янці в присутності турецького чауша [60, с.128]. Похід на Тягин і страта козаків стали відомі дипломатам європейських країн у Стамбулі та Варшаві, які й

передали цю інформацію своїм урядам. Так козаки вперше стали відомі в Західній Європі. Ними зацікавилась ватиканська дипломатія [144, с.19].

Завдяки активним діям козацтва у кінці XVI ст., яке стало значною військовою силою на сході континенту, починає формуватися у Європі погляд на козацьку Україну як на історичне й національне утворення.

Боротьба українського козацтва з турками й татарами посилюється під кінець XVI ст. Козаки безперервно вторгалися в турецькі та ординські володіння, тоді як уряд Речі Посполитої за “спокій” виплачував данину туркам і татарам. Польський історик Папроцький порівнював турецького султана з рикаючим левом, який поглинає народи, і тільки русичі “сміливо засовують руку в розкрити пащу” [172, с.170].

Запорозькі козаки почали відчувати себе поважною силою, здатною впливати на політичні події. Цьому сприяли воєнні успіхи: за допомогою до козаків почали звертатися молдавські господарі, правителі Московської держави, Папа Римський та інші. Невдалі заходи уряду Речі Посполитої приборкати козаків призвели до повстань К. Косинського та С. Наливайка. В окремих листах, “реляціях”, скаргах польських, литовських і українських поміщиків дізнаємось про дії повстанців у той час.

Збереглися окремі відомості про диверсійну діяльність С. Наливайка, його відношення до збереження у таємниці власних задумів. Він особисто розробив і реалізував план захоплення дуже укріпленого замку міста Гусятин. Виманивши хитрістю із замку знатних осіб, які потрапили до рук С. Наливайка, повстанці негайно скористалися цим: “кількох сот перевдягнених людей із його війська, що ховалося в різних містах, частина з них великим ходом вбігла в замок через відчинені двері, інші вдерлися по драбинах через вали” [204, с.150].

Трофеями С. Наливайка були: гармата, 150 сміговниць з гаківницями, 200 півгаків з рушницями, 10 півбочок пороху, 500 куль до гармат, чимало грошей і різноманітного майна [204, с.49].

З метою збору розвідувальної інформації, Наливайко особисто, сам перевдягнувшись, відвідував певні населені пункти і міста. Таким чином він побував в Олицявському замку: “Ви думаєте, що я не був у замку? Був... перевдягнений слугою... Тому я знаю, що там робиться. Всі остовпіли, вражені сміливістю цієї людини” [90, с.70].

Аналіз історичних джерел дає скупі інформацію про діяльність козацької розвідки під час повстань. Але їх аналіз дозволяє висловити припущення, що першорядного значення нею надавалось збору інформації військового характеру: чисельності, часу і напрямку просування польсько-литовських підрозділів. З цією метою розсилалися роз'їзди, використовувалися свідчення “язиків”, полонених, мешканців сіл і міст. Практикувалося засилання розвідників до ворожого табору з метою вивідання планів польсько-литовського командування [204, с.48].

Так, при переслідуванні повстанців польний гетьман С. Жолкевський направив їм у тил польські підрозділи. Довідавшись про це, два козацьких розвідники негайно залишили польський табір і повідомили про цей намір керівництво козацького повстання. Вчасно отримана інформація дозволила уникнути поразки [194, с.21].

Проте необхідно зазначити, що поразка козацьких повстань кінця XVI ст. пов'язана з тим, що їх керівники часто не мали необхідних даних про задуми й місце перебування противника, не обмінювалися наявною інформацією, недооцінювали ефективність діяльності польської розвідки, зокрема, зради окремих козаків. Внаслідок цього втрачали ініціативу, керовані ними полки повстанців діяли неузгоджено, потрапляли у пастки, зазнавали поразок [204, с.49].

Про зраду у колах повстанців пише і сучасний польський дослідник Томаш Кемпа. “У загонах С. Наливайка мабуть було багато людей, які раніше служили у К. Острозького, тепер деякі з них доносили Київському воєводі про наміри С. Наливайка та інших козацьких ватажків” [127, с. 249].

Але незважаючи на поразку, повстання 1591-1596 рр. відіграли важливу роль у розвитку військового мистецтва, зокрема козацької розвідки.

Зазначимо, що з посиленням боротьби козаків за свої права, а також проти турків і татар зростають і відгуки про українське козацтво у Європі. Все більше надходить інформації до правителів країн від послів з Константинополя. Наприклад, представник Венеції Л. Бернардо у 1587 році тричі доповідав про напади козаків на турецькі володіння: 12 травня – про те, що атакували Варну, 23 червня – про розгром і взяття фортеці Усіани, 5 липня – про напад на Бендери. Він зазначав, що турки бояться подальших успіхів козаків [32, с.10].

Відомості про козаків та їх війни починають посідати поважне місце також у реляціях західних послів і папських нунціїв з Варшави. Певний інтерес становить “Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною”, подана венеціанському дожу в липні 1587 року К. Гамберні – секретарем папського нунція в Польщі кардинала Болоньєтті. Останній наполегливо радив Венеції вступити в союз із козаками, які, всупереч забороні уряду Речі Посполитої, готові воювати з турками і татарами. При цьому Гамберні посилався на секретні переговори з одним із керівників козаків, який заявив: “Щодо прямого нападу на турків, то користуючись їх війною з Персією, козаки, в союзі з сусідніми народами, легко могли б проникнути до Константинополя; турки нині так ослабли й виснажилися, що не змогли б дати їм належної відсічі” [32, с.9].

Перед від’їздом Гамберні з Польщі йому передали секретний документ про готовність козаків вступити в союз із Венецією й розпочати війну проти Туреччини. Все це зацікавило венеціанський сенат і наштовхнуло його на думку шукати зносини з козаками [32, с.8-9].

В кінці XVI – на початку XVII ст. деякі країни Європи, зокрема Австрія, починають вбачати в козаках серйозну антитурецьку силу й роблять спроби

встановити з ними зв'язки й залучити до воєнних дій проти Османської імперії.

Після підписання Османською Портою миру з Персією (1590 р.) турки почали активно готуватися до війни з Австрією.

Володіючи цією інформацією, Австрія стала шукати союзників. У цій справі ані Річ Посполита, ані Московська держава не виявляли намірів вступати у війну з турками. Що стосується українських козаків, то Австрія, щоб уникнути дипломатичних неприємностей, на першому етапі не наважувалась вступати з ними в контакт.

Тому імператор Рудольф II утримався від офіційної відповіді козацьким представникам, які на початку 1593 р. прибули до Відня з пропозицією послуг у війні з турками. Уже діючи як самостійна військова сила з аналогічною місією, ще на рік раніше – уперше до Москви також було направлено козацьке посольство для вирішення питання боротьби з кримською ордою.

Австрійським послам у Варшаві і Москві було доручено готувати підґрунтя для прямих контактів з козаками. У 1594 році Рудольф II направив на Січ посольську місію на чолі з Еріхом Лясотою з тим, щоб налагодити зв'язки з метою нападу козаків на територію Туреччини і Кримського ханства, не допустити походу татарської орди на Угорщину [31, с.104]. Це був перший офіційний контакт Австрії із Запорозькою Січчю в обхід уряду Речі Посполитої.

Але перший, хто відвідав Запорозьку Січ з дипломатичною місією, був папський посол О. Комулович, який у 1593-1594 рр. вів переговори з козаками відносно спільних дій проти турків і мав на меті схилити українське козацтво до антитурецького походу, зокрема взяття Монкостро (Білгорода-Дністровського), організувати козацьку диверсію на Акерман або Гезлеві і дальшого просування уздовж Чорного моря [191, с.103]. В секретних інструкціях Клемент VIII наполегливо радив домогтися приєднання до

коаліції козаків. І найголовніше, що ці переговори повинні проходити таємно від поляків. Разом з інструкціями Папа надіслав булли до козаків і гетьмана, в яких заявляв, що знає про їхню “випробувану хоробрість”, і закликав їх виступити проти турків [61, с.211-213]. Була досягнута угода виступити в похід під проводом Богдана Микошинського, але цей план не був здійснений [120, с.229].

Проте наслідком переговорів, як вважав сам Комулович, був похід Г. Лободи до Акермана на 40 чайках, у якому взяло участь більше тисячі козаків [83, с.156].

Лише після повернення з-під Акермана Г. Лободи у червні 1594 р. з Січі виступив сам гетьман Б. Микошинський. Він повів на 50 чайках 1300 козаків. Біля Очаківської переправи козаки нашттовхнулися на орду, яка переправлялася через Дністер для маршу у Молдову і Трансильванію. Микошинський мав з ординцями дві сутички, але завадити переправі не зміг. Татар підтримав султанський флот: 8 галер, 15 вітрильників та 150 сандалів. Тому козаки відступили на Січ [21, с.19-21].

Необхідно зазначити, що у серпні 1594 р. козацький посол сотник Дешкович був присутній під час присяги “Молдавського господаря, ради духовної, а також світської, із священниками, із своїми гетьманами... на доказ того, що він дійсно відпав від турецького царя і підкорився царю християнському” [191, с.103].

Так, уперше українські козаки стали самостійними учасниками переговорів у спільній боротьбі проти Османської імперії, що істотно змінило їхній статус у міжнародних відносинах у Центрально-Східній Європі.

Валаський господар Михайл Хоробрий після перемоги над турками у битві під Келугерні (1595 р.) почав об’єднувати дунайські князівства під своєю владою, прийняв титул “господаря Валахії, Трансильванії і всієї молдавської землі”, прогнавши Еремію Могилу. У зв’язку з цим він виявив

спротив проти Польщі. Канцлер Ян Замойський був ініціатором походу проти М. Хороброго. У поході взяли участь і козаки гетьмана Самійла Кішки. Господар Михайл Хоробрий зазнав поразки, а невдовзі, у серпні 1601 р., був підступно вбитий [169, с.46-47].

Ініціаторами молдавських походів у другій половині XVI ст. були переважно козацькі гетьмани та українські магнати, які часто діяли у власних інтересах проти політики Речі Посполитої. Окремі походи було зініційовано молдавською елітою та цісарською дипломатією (у період війни за Угорщину) [76, с.152].

Військова сила запорожців та самобутня тактика ведення бою під час молдавських походів, захисту кордонів істотно збагатили воєнне мистецтво козацького війська, в тому числі і ведення розвідки.

Успішні дії козацьких загонів на теренах Молдавії та Угорщини в 1594-1595 рр. сприяли переходу на бік антитурецької коаліції Молдавії, Валахії й Трансильванії [133, с.30]. Вони остаточно утвердили прийняття козацтва у регіоні як самостійної військової сили, незалежного суб'єкта міжнародних відносин або принаймні автономної військової корпорації у складі Речі Посполитої [120, с.337].

Зовсім не випадково в середині 90-х років XVI століття у шляхетських колах ширилися чутки, що козаки, плюндруючи під короговою австрійського імператора Польщу, хочуть заснувати республіку із князем С. Наливайком. Підстава для подібної чутки була, оскільки посол Наливайка – Нішкевський справді повіз у січні 1596 р. до короля таку пропозицію: осадити в межиріччі Дністра і Південного Бугу щось на зразок прикордонної варті [68, с.104]. Походи козаків у кінці XVI ст. на турецькі й кримські міста, які частково були зруйновані, зокрема, Білгород, Очаків, Тягіна, Гезлеві, загострили відносини між Польщею та Османською імперією. У листі від 2 лютого 1590 р. турецький султан Мурат III вимагав від короля Польщі розшукати усіх козаків і всіх до одного знищити, щоби про них і пам'яті не залишилось.

Репресії уряду Речі Посполитої проти козаків стали однією з причин повстання К. Косинського і С. Наливайка у 1591-1596 рр., що було важливою віхою на шляху суб'єктивізації українського козацтва у міжнародних відносинах [164, с.108].

Протягом першого десятиріччя XVII ст. значно зросла роль Січі у Східній Європі, оскільки козаки брали участь у Лівонській війні (1600-1602 рр.) і у подіях громадянської війни в Московській державі та воєнних діях проти царських ополченців у 1613-1618 роках. Завдяки успішним діям козацьких підрозділів, до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям з грудня 1618 року відійшла Сіверщина.

Морські походи спільно з донськими козаками, посольські місії у Варшаву, Москву, Персію та інші країни підняли авторитет Січі.

Таким чином, ці акції набули широкого міжнародного резонансу й сприяли перетворенню Запорозької Січі і Війська Запорозького на впливовий самодостатній військово-політичний чинник міжнародних відносин у Східній Європі [171, с.35-36]. З ними рахувалися не просто під час дипломатичних аудієнцій – свою грізну силу українське козацтво продемонструвало в повстаннях 90-х років під керівництвом К. Косинського, С. Наливайка, Г. Лободи та М. Шаули, і на кінець XVI століття воно скрізь здобувало визнання [191, с.103].

Розвиток козацтва як окремого стану привів до створення ним у другій половині XVI ст. своєї військово-політичної організації. Козацтво заснувало Запорозьку Січ, але водночас сама Січ стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на дальшу еволюцію політичних поглядів козацтва. Відтоді і воно, і творіння його рук, розуму й серця розвиваються паралельно, дають суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів, талановитих воєначальників, виводять Україну на терен міжнародного життя [201, с.61].

Для Запорозької Січі протягом багатьох десятиліть її функціонування характерний якнайширший спектр політичної діяльності. На українських

землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою Коша Війська Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів [109, с.16].

Як самостійна політична сила Запорозька Січ була визнана у кінці XVI ст. Кіш Війська Запорозького приймав представників дипломатичних кіл Папської курії, Австрії, країн Трансильванії, Швеції, Росії, Кримського ханства та інших держав і князівств.

Про взаємовідносини запорозького козацтва у 1591 році з урядом Московської держави дає уявлення грамота Бориса Годунова гетьману Криштофу Косинському – це перше відоме на сьогоднішній день офіційне звернення російського уряду до запорозьких козаків. У грамоті до царя, яку надіслали у відповідь козацькі отамани, повідомлялось, що вони готові служити царю і спільно захищати кордони від нападу кримської орди. У Москві з увагою поставилися до послання козаків. Уряд Московської держави, після нападу у 1591 р. кримських татар, вживав заходів для оборони південних кордонів Росії, і була велика потреба в бойових кадрах, здатних завдавати ударів татарам і вести спостереження за рухом ногайської орди [221, с.127].

У своїй грамоті запорожцям від 3 лютого 1592 р. Борис Годунов просив козаків вирушити на “поле на Днепр или Донец”, щоб перешкодити наскокам кримських татар на російські землі й насамперед прислати в Москву “языков добрых” (підкреслено мною. – Д.Л.) і зі свого боку він зобов’язувався направити до них “дворянина” з “денежным и хлебным жалованием” [221, с.127].

Про взаємодію з донськими козаками у 1593 р. засвідчує грамота царя Федора донським отаманам, в якій зазначалось, що вони повинні діяти проти татар спільно із запорозькими козаками: “А велено черкасам запорожским,

гетьману Криштофу Косинському и всем отаманам и черкасам быть на Донце на шляхе и за царем итти к нашим украинам” [221, с.128].

Після придушення повстання під проводом К. Косинського зв'язки козаків з урядом Московської держави не припинились. Про це свідчить “Щоденник” Еріха Лясоти про перебування на Січі у 1594 р. російського посланця Василя Никифорова [31, с.102].

Під час вивчення історичних матеріалів з'ясовано, що на початку XVII ст. мешканці окремих міст Московської держави за винагороду наймали козаків для захисту своїх земель. Так, у 1610 році О. Лісовський певний час на прохання громади Пскова захищав їх від німецьких і шведських військ. Дослідник К. Буссов пише: “Там псковичи не тільки дуже добре приймали його (О. Лісовського), але навіть просили залишитися у них на деякий час і надати їм допомогу проти німців, які з нарвою щоденно нападали і налітали на них” [11, с.160]. Після декількох сутичок козаки повністю “очистили псковський рубіж від нарвських військ”, взявши винагороду, повернулись у Польщу [11, с.160]. Лісовські підрозділи склалися з добровольців, котрі існували не за рахунок платні, а воєнної здобичі. Зазвичай вони ходили в глибокі диверсійні рейди, прикривали фланги війська, виконували сторожову службу тощо [185, с.251].

Необхідно зазначити, що в результаті антитурецької боротьби у Західній Європі створювалися нові коаліції, європейські володарі змушені були йти на пошуки нових союзників. Цілком природно, що в цій ситуації відважні походи козаків проти кримських татар і володінь Османської імперії привернули увагу всієї Європи. В кінці XVI ст. на Заході, зокрема в Італії, навіть з'являється думка, що падіння Османської імперії станеться тоді, коли на Балканах з'явиться православне військо з Русі, яке викличе загальне повстання православного населення [188, с.95]. Папа Клемент VIII також палко закликав козаків виступити проти турків [62, с.211-213].

На той час дипломатичні місії Комуловича і Лясоти особливого успіху не мали. На заваді був ряд причин, серед яких основними слід вважати запеклу протидію Речі Посполитої, яка вбачала недопустимим порушення дипломатичних норм, а також відсутність серед козацтва достатньої організованості для чіткого й послідовного виконання конкретних зовнішньополітичних акцій [40, с.140].

У середині 90-х років козаки беруть активну участь у боротьбі проти Османської імперії, Молдавії. Так, у 1594-1595 рр. вони завдали ряд поразок турецькому і молдавському війську. Внаслідок цих дій молдавський господар Аарон перейшов на бік християнської коаліції. Отже, завдяки активності козацтва змінилась конфігурація театру воєнних дій на Балканах і сталася зміна сил на користь антимусульманської коаліції [119, с.336].

Дуже цінним є свідчення автора анонімного листа про участь запорозьких козаків у боротьбі за незалежність Валахії від турецьких гнобителів князя Михая Хороброго. “У листі від 10 серпня 1600 р. він пише про тяжкі бої під замком Білемеш, які вела дванадцятитисячна армія Михая проти османських військ, де загинуло 70 козаків разом із своїм гетьманом” [38, с.60].

Проаналізувавши молдавські походи козацтва у кінці XVI ст., можна стверджувати, що воно “поступово ставало суб’єктом міжнародних відносин, на що мусили зважати всі країни регіону” [144, с.22].

Зазначимо, що молдавські походи козаків 80 – 90-х рр. XVI ст. – це не типові грабіжницькі напади з метою захоплення здобичі. Їх головна причина полягала у “природній експансії українського населення на південь” і козаки намагалися заснувати тут “козацько-молдавську державу”, що мала захищати Україну від її неспокійних сусідів. В останній третині XVI ст. козацтво провадить активну зовнішню політику, яка у 90-х роках стала повністю самостійною, зокрема у стосунках з Молдавією, Австрією, Ватиканом, Польщею [84, с.79].

Молдавські походи утвердили сприйняття козацтва в регіоні як самостійної військової сили, але яка діяла у складі Польщі. На початку XVII ст. козацькі загони беруть участь у війнах не тільки на теренах Молдавії, а й у Прибалтиці, з 1604 року Річ Посполита використовує козаків у так званій Московській “смути”.

Останнім вирішальним акордом у довготривалому конфлікті був похід гетьмана Петра Сагайдачного на Москву у 1618 році й укладення вигідного для Польщі перемир'я.

З огляду на міжнародні військово-політичні відносини, похід козацького війська на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним продемонстрував реальну силу козацтва як вирішального чинника в польсько-московському суперництві. “З московського походу Петро Конашевич вернувся не в Запоріжжя, а в Київ і прийняв у своє правління, з титулом гетьмана, ту частину заселеної України, яка визнала себе козацькою” [66, с.4]. Велика заслуга останнього і у відновленні в 1620 році православної ієрархії в Україні.

У першій чверті XVII ст., крім окремих козацьких морських походів, проводяться спільні військові акції з донськими козаками, узгоджуються спільні проекти виходу у Чорне море. 1616 рік став роком масштабного співробітництва українських та донських козаків. Підтверджується це знаменитою облогою Кафи (1616 р.). Перший похід відбувся у квітні, де сімсот донських козаків об'єдналися з трьома тисячами запорожців і розгромили турецьку торгову флотилію. Донці успішно повернулись у свої поселення, а запорожці, зав'язавши бій з іншою турецькою ескадрою, зазнали відчутних втрат і відійшли на Дон [86, с.125].

Наступною акцією став похід з Дону трьохсот українських козаків-розвідників і донців до околиць Кафи. Цей похід здійснено наприкінці червня, тобто незадовго до знаменитої облоги Кафи гетьманом Петром Сагайдачним. Тому не виключено, що виправка не мала самостійного

значення, а планувалась такою собі розвідкою боєм перед основною експедицією [77, с.170].

Підтвердженням контакту донських козаків і запорозьких є розповідь козачого сотника І. Свиридова, яка доповідалась царю Михайлові Федоровичу: “А запорожские, де, черкасы на Дону есть, а многие ль люди и для чего на Дону черкасы живут, того не ведает. Только, де, отаманы и казаки и со всеми запорожскими черкаси меж себя ссылаютца. Отаманы и казаки ездят к ним в Запороги, а они к отаманам и казакам на Дон ездят” [17, с.101].

Під час бойових операцій під Хотиним між Польщею і Туреччиною на Чорному морі одночасно з донцями разом діяли розвідувально-диверсійні загони козаків, котрі, за словами літописця С. Величка, “13 суден з гарматами турецькими розбили і потопили... і самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили, звідусіль порохом оружейним окуривши” [12, с.41].

У 1622 році, незважаючи на заборону виходити в море, 300 запорозьких козаків вирушили на підмогу донцям, котрі “после светлого воскресенья о Николине дни” піднялися проти турків [190, с.90].

Того ж року запорозький отаман Шило очолив похід запорозьких і донських козаків (усього їх налічувалося 700 чол.) на 25 човнах до Босфору [231, с.204].

Зв'язки і взаємодопомога донських та запорозьких козаків і походи у межі Османської імперії зростали, що викликало серйозне занепокоєння урядових кіл Порти. Актові матеріали містять велику кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржаться на дії козаків [227, с.70]. Сміливі дії запорозьких і донських козаків викликали співчуття й підтримку з боку пригнобленого населення Туреччини. “Відступники”, як їх тоді називали в Туреччині, повідомляли козакам про розташування оборонних укріплень, складів

боєприпасів, місцезнаходження невольників, зосередження військ, просування турецького флоту тощо [170, с.42].

У спільних походах запорозьких і донських козаків неодноразово брав участь запорозький полковник Олекса Шафран, який був у полоні сім років і залишив цінні свідчення про ці зв'язки. Йому вдалося разом з іншими невольниками захопити турецьку галеру і прибути на Дон. У своїх спогадах він писав: “А всех де их на Дону есть с 1000 человек. А в Запорогах де донских казаков так же много: мало не вплоть того, сколько их. Только живут переходя: они где хочет. А повелось де у них то с донскими казаками изстари, что меж себя сходятца и живут вместе в одних куренях” [198, с.72].

Стосунки запорозьких і донських козаків постійно розвивалися: “Ас казаки в миру, сезжаються и пьют, и едят вместе” [26, с.129].

Часто, не маючи змоги прорватися через турецькі ескадри та кримські застави, запорожці йшли на Дон, де залишалися зимувати. Так, у 1614-1615 рр. на Дону зимував запорозький отаман Яків Шеховничий [27, с.112].

Масштабна діяльність козацтва на Чорному морі розширила коло контактів. Це, зокрема, стосується грузинських князівств і виходу на дипломатичні стосунки з Персією для вирішення питань спільної боротьби з Османською імперією. Укладення миру з турками завадило подальшому розвиткові контактів з цією країною.

Збереглися документи про переговори Мехмед-Гірея та його брата Шахін-Гірея безпосередньо із запорожцями, зокрема, договір від 24 грудня 1624 року. “Я, Шахін-Гірей, цар кримський, даємо цей наш присяжний лист козакам запорозьким; пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому війську. Свідчимо цим листом нашим і присягаєм, що від мене і від людей наших державі Кримській ніяка кривда і шкода діяти не буде...” [95, с.517]. У разі успіху і реставрації на престолі Мехмеда або його брата Шахін-Гірея останні повинні були повернути всіх невольників з Криму і відмовитися від нападів на українські землі.

Цей договір засвідчує, що Військо Запорозьке на той час було потужною військовою силою, з якою рахувалися в Європі.

В цілому зовнішньополітична діяльність козацтва в кінці XVI – першій чверті XVII ст. не лише справила істотний вплив на процес його становлення як стану, а також засвідчила зростання ролі Війська Запорозького у міжнародних відносинах і протистоянні турецько-татарській агресії.

2.2. Організаційна структура козацького війська та розвиток у ньому розвідувального компонента

Наприкінці XVI ст. на політичній арені Речі Посполитої з'явилося таке суспільне явище, як козацтво. Виникнувши стихійно у XV ст., воно на початку XVII ст. набуло чітких організаційних форм, залучивши у свої лави багато українців, а також представників інших народів. Унаслідок цього відбувалося поступове перетворення прикордонної військово-промислової громади у зачатки Запорозької Січі, яка з кожним роком все більше зміцнювалася, прагнула до автономії і ставала незборимою силою для формування боєздатної козацької армії Війська Запорозького. Це положення обґрунтовують у своїх дослідженнях історики О. Апанович [70], В. Брехуненко [77], О. Гуржій [100], С. Леп'явко [143], В. Сергійчук [190], В. Степанков [194], І. Стороженко [205], В. Щербак [227] та інші.

Вже у 1601 р. польський сейм у Конституції “Про козаків запорозьких” визнав право низовиків на свою організацію [224, с.56]. І хоча це стосувалося лише 3250 чол., котрі брали участь у шведській кампанії на боці Речі Посполитої, а всім іншим заборонялося виходити з-під юрисдикції місцевих урядників і старост, це “відкрило клапан” для подальшого козацького “свавілля”.

Починаючи з XVII ст., влада запорозьких гетьманів почала поступово поширюватися на все більшу частину українських земель (так звану Волость) [224, с.56-57]. Вони збирали податки, розсилали свої універсали. На

польському сеймі 1605 р. йшлося про те, що “козаки розписали універсали по тамтешніх краях, примушують платити їм гроші, тому боїмося, щоб наші хлопці не пристали до них” [131, с.110]. Однак уряд Речі Посполитої не вважав за доцільне стримувати діяльність козацтва, котре на той період стало головним “козирем” у “московській грі”, з якої придворні кола бажали вийти переможцями. Значення мало, як завжди, й те, що низовики вміло виконували функції прикордонної сторожі, де основна роль в отриманні упереджувальної інформації належала козацькій розвідці, а окремі ватажки козацьких сотень, “партій” неодноразово турбували землі Кримського ханства й Туреччини. У 1604 р. польський король повідомив уряд Порту, що він не може покарати запорожців, бо “вони не підлягають нашій владі” [131, с.107]. Отже, фактично шляхетська влада визнала незалежність Запорозької Січі.

Про загальне зміцнення позицій козацтва свідчить і той факт, що починаючи з 1607 р. і в наступні 1609, 1611, 1613, 1618, 1619, 1620 роки до сеймових конституцій включали статті, які безпосередньо стосувалися козацтва [177, с.134-135]. Зокрема, констатовалося, що козаки не визнають поширення на них законної влади Речі Посполитої, встановлюють у себе і на Волості свої порядки, а головне – творять “окрему республіку”.

Тобто, наприкінці XVI – на початку XVII ст. на українських землях, які на той час перебували під владою Речі Посполитої й не мали своєї державності, виникла своерідна організація з політично-адміністративною, військовою та судовою функціями, якій були притаманні яскраво виражені демократичні риси [101, с.14].

При цьому, з огляду на особливі природні умови Запоріжжя, географічне розташування його на межі двох “світів” – християнського та мусульманського, було обрано найоптимальніший варіант базової основи Січі, яку складали військово-адміністративні одиниці – курені [100, с.14]. Така структура побудови Запорозької Січі у поєднанні з її демократичними

засадами стала явищем, яке, в свою чергу, приваблювало масу людей із різних, навіть найвіддаленіших куточків України, де посилювався процес закріпачення й насильницького покатоличення населення.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у зв'язку з нестерпним магнатсько-шляхетським пануванням українські селяни, а також дрібні власники-міщани, бояри, незаможна шляхта із Західної України, Брацлавщини, Київщини та інших місць, які не хотіли миритися з існуючим режимом, змушені були шукати захисту на Запоріжжі шляхом приєднання до козацтва [166, с.28].

Отже, в Україні з початку XVII ст. склалися певні передумови для створення козацького війська з окремими підрозділами розвідки та бази для поповнення їх людськими ресурсами. Причому “якість чоловічого матеріалу”, з якого складалося Військо Запорозьке, мала суттєві відмінності порівняно з арміями Західної Європи. Згідно з джерелами, останні “комплектувалися на той час примусовим шляхом” [195, с.6-7].

Демократизм, що існував на Запоріжжі, насамперед на основі звичаєвого права, забезпечував усім, принаймні формально, рівні права, сприяв формуванню в козацькому середовищі почуття патріотизму, любові до Батьківщини. Ці риси були основою для підбору і підготовки козаків-розвідників.

Всіх, хто прибував на Запоріжжя, пов'язувало бойове побратимство, почуття вірності, готовності до жертви і порятунку [117, с.15].

Слід зазначити, що врахування соціально-психологічних особливостей українського козацтва було, фактично, одним з найважливіших принципів побудови війська, в тому числі й козацьких підрозділів розвідників, які були єдиним цілим Війська Запорозького.

Важливою умовою у цій галузі була основа воєнної системи, що почала формуватися ще у другій половині XVI ст., але особливо яскравого

вираження набула у першій чверті XVII століття створенням прикордонної служби з добуванням козаками розвідувальної інформації.

На її організації позначилася система поглядів, що існувала в козацькому середовищі й мала головним чином оборонну спрямованість. Це передбачало, по-перше, давати негайну відсіч грабіжницьким нападам орд Кримського ханства та вторгненням окремих підрозділів Туреччини в Україну. По-друге, перешкоджати колонізаторському наступу польських магнатів і шляхти на Наддніпрянщину. По-третє, в союзі з православною церквою підтримувати антикатолицьку діяльність, насамперед через розвиток національної культури й освіти. Оборонна спрямованість поглядів у козацькому середовищі визначала й відповідну структуру самої Запорозької Січі, основу якої складали військово-адміністративні одиниці – курені [126, с.63].

Аналіз документальних матеріалів, зроблений здобувачем, свідчить, що існував бойовий та допоміжний склад куреня. Козаки допоміжного складу в реєстрах Війська Запорозького, як правило, не зазначалися, оскільки до бойових дій практично не залучалися, а використовувалися для внутрішньої служби в паланках. Під час же походів їх залучали до виконання другорядних військових функцій.

Згідно з дослідженням, яке провели історики О. Гуржій, В. Корнієнко, співвідношення між бойовим і допоміжним складом у першій чверті XVII століття становило приблизно 1:2. Відповідно до підрахунків, на 37% бойового складу українського козацького війська куди входили і підрозділи розвідки, припадало 67% допоміжного [101, с.35].

Військова старшина без посад була резервом найдосвідченіших командних кадрів і вчителів-наставників, у тому числі для козаків-розвідників.

Бойовий склад Війська Запорозького називали “лицарством” або “товариством” [195, с.148]. Тільки “товариство” мало право вибирати зі свого

середовища старшину, отримувати грошову й хлібну платню, брати участь у розподілі здобичі, вершити всі справи війська. Відомий дослідник Д. Яворницький у своїй праці “Історія запорозьких козаків” звернув увагу на те, що то були “люди, які мали значний досвід бойових дій, або довгий час служили у війську, дуже сильні та мужні, й головним чином природні українці” [230, с.148].

До допоміжного складу входили ті козаки, які мешкали в запорозьких степах, займалися скотарством, хліборобством, торгівлею, ремеслами чи промислами й через те звалися не “лицарями” й “товаришами”, а “підлеглими” або “посполитими” січових козаків, “зимовчанами” [230, с.149].

Згідно з дослідженням, останні вели спостереження за ногайською ордою, своєчасно інформували про зміни, які відбувалися в їхньому стані.

До допоміжного складу належали також і молодики (поки вивчали військову справу). Як бачимо, в цілому Військо Запорозьке поділялося на старшину (в її нижчих і вищих рангах), молодиків, що готувалися стати “справжніми” козаками, “січову масу” й “запорозьке поспільство”, котре мешкало поза Січчю в зимівниках.

Чисельність козацького війська, куди входили і підрозділи розвідки, у досліджуваній період росла повільно. У 1574 р. Іван Свирговський привів у Молдову військо з 1400 козаків, які були організовані у 10 сотень та два загони по дві сотні. Враховуючи, що якась частина козаків залишилася на Січі та в прикордонних містах, можна оцінити реальну чисельність запорозьких козаків, здатних стати в стрій, десь близько трьох тисяч [75, с.7].

У 1577 р. гетьман Шах для походу у Молдову зібрав початково шість сотень, залишивши три сотні на Січі. Долучивши загони з прикордоння, він разом з Підковою вторгнувся у Молдову з 1200 козаками [136, с.101-102].

Очевидно, що загальна чисельність нереєстрових козаків і далі не перевищувала 3-4 тисяч.

Щоб ширше розкрити тему, звернемося до “Реєстру 1581 р.” [108, с.18], згідно з яким козаки отримали сукно і гроші за участь разом із польським військом у поході на Москву. Реєстр свідчить, що у поході запорожці були в складі тактичного підрозділу з 500 чоловік, який підпорядковувався “поручнику козаків низових, запорозьких” – Яну Оришовському. За польською військовою термінологією це означало, що він був не тільки старшим над козаками, а ще й помічником командира загону, до якого входило козацьке формування [34, с.27-28].

Згідно з реєстром, Яну Оришовському безпосередньо підпорядковувались і 32 козаки, які не входили до підрозділу з 500 чоловік. Це були козаки полкової ланки. Серед них 2 козаки – осавул і писар (які виконували функції по збору та обробці інформації, яка надходила на той час), 10 – складали штабний підрозділ (підписар, підосавул, хорунжий, сурмач, обозні та ін.), 10 – командири загонів (формувалися з кожних 5 підрозділів по 10 чол.) і 10 козаків – це обозні командирів загонів.

Відповідно до реєстру 1601 року, козаки ділилися на 4 полки, в кожному 5 сотень, сотні – на десятки (всього 152). На чолі козаків стояли гетьман, обозний, писар. У полку старшинували полковник, який безпосередньо керував розвідкою, два осавули, 4 сотники і 50 десятників. Було також по три пушкарі, одному прапорщику, сурмачеві, трубачеві та бубенщиків і чотири візничих. Весь реєстр – 2032 чоловіки [16, с.54]. У реєстрі 1613 року згадуються також 4 полки [33, с.126-127]. В листах-донесеннях калузького воєводи М. Гагаріна московському царю відносно переходу козаків з війська гетьмана Петра Сагайдачного на російську службу наводиться структура Війська Запорозького і що в поході на Москву в 1618 році брали участь 8 полків (Гетьманський, Пирського, Ємця, Коншина, Милосного, Трофимовича, Гришка, Бориспольця, Шиша) [196, с.230].

В дійсності у польсько-московській війні 1617-1618 рр. було задіяно 11 козацьких полків (гетьманський полк – 1560 осіб, М. Дорошенка – 1450,

Теморовського – 1200, Курила – 1407, Б. Конци – 1360, М. Пневського – 1400, Андрія – 2330, Захариповського – 1360, Вошивого – 1160, Бонькового – 1200, Версуловського – 1430) [185, с.151].

Дані за 1620 рік свідчать, що під час Хотинської війни було вже 13 козацьких полків [33, с.250].

Наведені факти, в поєднанні з аналізом особового складу реєстру, дозволяють зробити висновок про те, що українське козацьке військо у той час будувалося за тогочасними принципами Війська Запорозького (Січі). При цьому первинною одиницею його похідного формування був підрозділ з 10 чол., який очолював товариш. Цей підрозділ складав основу організаційної структури бойового підрозділу з 50 чол. – загону. Пізніше посада товариша трансформувалася в посаду десятника, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної структури бойового підрозділу – похідної сотні. Враховуючи те, що кожен десятий козак був товаришем – молодшим командиром, то військо або січове товариство слід вважати досить чисельним. Так, гарнізон коша мав 200 чол. товариства (при загальній кількості гарнізону – 2 тис. чол.) [101, с.39].

У першій чверті XVII ст. Військо Запорозьке формувалося у вигляді територіально-міліційної та курінної систем і мало певні особливості. Кожен козак, за винятком тих, хто був задіяний безпосередньо до військової справи, займався індивідуальною господарською діяльністю. Курінна влада визначала форми власності на землю та розміри прибутку від неї як платню за військову службу, зараховувала козака до особового складу війська, контролювала його господарську діяльність. Одночасно вона мала мобілізаційну функцію і вимагала від конкретної особи повного самозабезпечення. На базі означеної структури здійснювалася індивідуально-бойова підготовка козака, а також формувалися підрозділи для ведення воєнних дій, які очолювала призначена похідна старшина. Мобілізаційну,

адміністративну і наглядову функції в усіх структурах Війська Запорозького виконували отамани (кошовий, курінний та ін.) [205, с.32-33].

При виробленні поточних рішень гетьман Війська Запорозького або кошовий отаман у повсякденній роботі узгоджували всі питання діяльності Січі зі згаданим вище товариством і відповідно до нього підписували документи. Найважливіші питання розглядалися на козацькій Раді Січі. У цьому випадку документ мав підпис: "... з усім Військом Запорозьким низовим" [205, с.30]. Першою особою в питаннях воєнної політики та головнокомандувачем у козацькому війську був гетьман Війська Запорозького. Про це переконливо свідчать і матеріали дослідження. Саме гетьман Війська Запорозького здійснював військово-адміністративну і командну функції в козацькому середовищі, до нього стікалися і донесення розвідників. Йому підпорядковувалися всі полковники, сотники, командири загонів і товариші. Під час бойових дій гетьман як командувач визначав необхідну кількість війська, займався комплектуванням і підготовкою підрозділів, мав повну владу і керував усім особовим складом.

До органів управління розвідкою належав керівний склад Війська Запорозького, який відповідав і за діяльність агентурно-інформаційних мереж. Окремі старшини (командири) заздалегідь їх створювали, посиляли на пріоритетні напрями козаків-лазутчиків, диверсантів, дбали про забезпечення військової таємниці та дезінформування противника, застосування військової хитрості, про що свідчать джерела [82, с.17-20; 101, с.70-73; 190, с.86; 192, с.121; 204. с.55-56; 205, с.31-32].

Наявність людських резервів для комплектування Запорозького Війська необхідно вважати лише однією з багатьох об'єктивних передумов формування міцної козацької армії. Аналіз воєнно-теоретичних принципів побудови будь-якої армії свідчить про те, що крім усіх інших, на формування збройних сил впливає й економічний фактор. Тому не викликає сумніву, що рівень економічного потенціалу країни є своєрідним фактором розвитку

збройних сил. Чим він вищий, тим більший стимул безперервного удосконалення воєнної теорії й бойової практики. Це повною мірою стосується і боєздатності Війська Запорозького.

У житті запорозьких козаків особливе місце відводилося курінному отаману – безпосередньому начальнику куреня, своєрідного козацького земляцтва. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки. У кінці XVI століття на Січі налічувалось сім куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський [196, с.222].

У кінці XVI – першій чверті XVII ст. при формуванні на базі куреня (куренів) підрозділів для ведення бойових дій на суші чи на морі, на кожні 500 чол. призначалася похідна старшина у складі полковника, осавула та писаря з військової старшини без посади. Два підрозділи по 500 козаків об'єднувалися в команду, інші – в “партію”. Для їх керівництва також призначалася похідна старшина у складі командира – військового старшини, осавула та писаря, на яких була покладена функція обробки розвідувальних даних. Загальне керівництво здійснював гетьман разом зі своїм штабом, до якого входили: військовий обозний, хорунжий, військовий суддя, військовий писар і військовий осавул. Розвідкою у Війську Запорозькому безпосередньо керувала козацька старшина. Кожний полк поділявся на п'ять і більше сотень по 100 козаків кожна, з сотником на чолі. Сотня була тактичною одиницею і поділялася на 10 підрозділів по 10 козаків на чолі з товаришем. При сотнях також були сотенні осавули. На них покладалось і виконання поліцейських (контррозвідувальних) функцій. У ході війни, за необхідних умов, число козаків у полках могло зростати: від однієї до чотирьох тисяч чоловік [212, с.22-23]. Вже в кінці XVI століття козацьке військо мало гнучку воєнну організацію. Підтвердженням цьому є “Щоденник” Е. Лясоти, який у 1594 р. на Січі застав військо, поділене на полки, десятки з організаційними командними структурами [31, с.105-107].

Похідні формування Війська Запорозького поділялися на піхоту, кінноту, артилерію, а також флот, де козаки поєднували високу майстерність мореплавців з обов'язками морських піхотинців.

Зазначимо, що питома вага кожного з родів військ у досліджуваній період змінювалася залежно від загального розвитку воєнного мистецтва, виду агресії та складу армії ворога, мети бойових дій, зокрема й чисельної козацької розвідки. Протягом першої чверті XVII ст. основним родом війська у запорожців все ж таки залишалася піхота, а бойовий порядок – табір із возів (як стаціонарний, так і рухомий) – одним із основних способів її використання [230, с.376]. Кінноті та флоту нерідко відводилася другорядна роль. Згідно з даними, які характеризують співвідношення піхоти і кінноти в козацькому війську, стає зрозумілим, що перша була найчисельнішою за складом. Так, у 1615 р. вона налічувала близько 10 тис. чол., а кіннота – лише 1260. У 1621 р., під час Хотинської війни, за дослідженням О. Гуржія, на військо чисельністю 41600 чол. припадало 31900 осіб піхоти і всього 6920 – кінноти. Якщо порівняти, то виходить, що в середньому кіннота становила 20%, а піхота досягала до 80%. Це переконливо свідчить про значну перевагу останньої над іншими підрозділами війська та відповідність усім вимогам західноєвропейського воєнного мистецтва того часу, де піхоті відводилася головна роль [101, с.44].

Наприкінці 20-х років XVII ст. у Західній Європі, в тому числі й Польщі, формується кавалерія, яка поступово витісняє лицарство, котре вже віджило себе [179, с.377].

Однак у розвитку європейського воєнного мистецтва, в якому панувала позиційна тактика, кавалерії відводилась допоміжна роль, тому ці зміни Війська Запорозького не торкнулися. Хотинська війна 1621 року підтвердила відповідність способів збройної боротьби запорожців вимогам часу, а застосування активної оборони піхоти під прикриттям шанців, возів і

мушкетно-артилерійських контратак забезпечило їм перемогу над турецькою армією та набуття міжнародного авторитету.

На підставі матеріалів дослідження основ організації розвідувальної діяльності Війська Запорозького на визначення чисельності складу сил розвідки завжди впливав чинник зовнішньої загрози. Під час походів і військових сутичок розвідувальний компонент у військах постійно змінювався.

Отже, стосовно організаційно-штатної структури Війська Запорозького необхідно констатувати наступне.

1. Його комплектування, організацію, склад і систему управління, включаючи окремі підрозділи розвідки, слід класифікувати як групу факторів, що підвищували боєздатність козацького війська. Формування козацької розвідки було викликане об'єктивними обставинами ворожого оточення, в епіцентрі якого перебувала Запорозька Січ. Головне завдання розвідки було спрямоване на отримання інформації переважно військового характеру щодо сил і планів ворожих дій супротивних держав і Ногайської орди.

2. Відсутність спеціальних розвідувальних підрозділів й органів управління у Війську Запорозькому сприяло тому, що завдання розвідки виконували найбільш підготовлені, досвідчені козаки. В кінці XVI – першій чверті XVII ст. структура розвідувальних підрозділів не мала чітких форм та ознак. Разом з тим аналіз виконання функціональних обов'язків козаками різних рівнів, зокрема, командирами полків і сотень, осавулами, писарями, толмачами свідчить про те, що вони за своїми посадами залучались до організації розвідки у козацькому війську, іде поступове відокремлення розвідувального компонента у Війську Запорозькому. Про це свідчать матеріали досліджень істориків В. Сергійчука [190], В. Степанкова і В. Сідака [194], Д. Веденєєва [82], О. Гуржія [100, 101], П.Саса [185] та інших.

3. Найважливішою перевагою такої системи на Січі було й те, що вона формувала козацькі підрозділи з високими патріотичними якостями, що відрізняло її від інших армій, і підрозділи, які були автономними та внутрішньо слабо пов'язаними між собою. Саме тому протягом усього часу (з початку XVII і до кінця XVIII ст.) ця система у козаків практично не змінювалася. Але ж треба зазначити, що ця незмінність не тільки не стримувала позитивні зрушення в розвитку способів ведення збройної боротьби, але й сприяла безпосередньому вдосконаленню організаційної структури діючого похідного складу, а також розвідки Війська Запорозького.

4. В досліджуваній період розвідка у Війську Запорозькому проводилась в інтересах захисту кордонів від нападу противника, успішного ведення бойових дій і під час морських і суходільних походів. Під час бойових походів і військових сутичок розвідку забезпечували командири “партій”, команд, загонів полків і сотень. Про організацію розвідки козацька старшина дбала з самого початку формування Війська Запорозького, бо це було однією з умов успішних бойових дій як на суші, так і на морі.

Відносно контррозвідувальних заходів, їх забезпечував “осавул, або ад’ютант полку. У кожному полку їх є двоє для підтримування порядку” [49, с.54].

Докладніше про методи дослідження відносно організації розвідки у Війську Запорозькому під час військових кампаній та морських походів, а також щодо захисту кордонів подано у третьому розділі дисертації.

2.3. Озброєння та фізична підготовка козаків-розвідників

Встановлено, що об’єктивні соціально-економічні й політичні умови України у кінці XVI – першій чверті XVII ст., а також особливості комплектування й організації Війська Запорозького містили в собі потенційну можливість високого рівня розвитку воєнного мистецтва.

В. Степанков стверджує, що “остання третина XVI століття не лише

становила собою важливий етап формування козацького стану, але й започаткувала утворення зародків майбутньої української держави” [204, с.43], складовою частиною якої є її збройні сили – на той час Військо Запорозьке.

Незважаючи на важке становище тогочасного українського населення, економічний розвиток в Україні в досліджуваний період слід вважати достатнім як для виготовлення і постачання зброєю козацького війська, так і для забезпечення його боєприпасами, спорядженням і продовольством [88, с.214].

Потрібно зазначити, що вогнепальна зброя набула помітного поширення на українських землях вже у другій половині XVI ст. [185, с.56]. Розвивається і вдосконалюється процес виготовлення вогнепальної зброї і на початку XVII ст., без наявності якої не було б і мови про подальше удосконалення вітчизняного війська та його воєнного мистецтва. Як свідчать люстрації, тобто перепис українських замків, зброя виготовлялася в багатьох місцях. Важливими центрами визначилися: Кам’янець, Черкаси, Брославль, Овруч, Дубно, Володимир, Бережани, Перемишль, Переяслав [229, с.11]. Значну роль у забезпеченні війська озброєнням безпосередньо відіграла сама Запорозька Січ. Пояснюється це передусім тим, що вже з самого початку її заснування тут нерідко збиралися кращі ремісники не тільки України, але й інших країн Європи. Необхідно зазначити, що певна кількість озброєння купувалась, а також поповнювалась під час захоплення трофеїв у сутичках з противником. Унаслідок цього Військо Запорозьке мало достатню кількість озброєння для ведення бойових дій. Це підтверджує і той факт, що в 1622 р. кожний козак мав рушницю, два фунти пороху, копу (60) куль, а також шаблю і спис [74, с.125-126]. Порівняно з арміями країн Західної Європи, таке становище козацького війська щодо забезпечення озброєнням ставило його на рівень передових армій того часу. З початку XVII ст., коли відбувається активне заселення Задніпрянщини, набуває розвитку й лісова

промисловість, яка повністю задовольняла потреби на дубові плахи, щоглове дерево, смолу і поташ для виготовлення пороху, а разом із нею широко розвинувся і видобуток селітри – необхідного компонента для виготовлення пороху. Зазначимо, що всі ці соціально-економічні фактори впливали на розвиток воєнного мистецтва і безпосередньо на формування особового складу Війська Запорозького.

За проведеним дослідженням, значна кількість євреїв у XVII-XVIII ст. тримала постійні лавки у Запорозькій Січі, причому постачали козакам не тільки горілку, а й заборонений владою порох. Про це свідчить Універсал Сигизмунда III за 1616р. до всіх урядників, державців та шляхти Київського воєводства яким він заборонив поставляти на Січ порох і олово. “Из мяст и мстечекъ, ... ни живности, ни порохвъ, олововъ на Низ не посчали ... кто против сему таковыи горлом и маетности страченень мает быти карани”[47,с.202]. Багато хто з євреїв були цінною агентурою, користувались значними привілеями і пільгами за свою діяльність [140, с.16]. Про це, зокрема, писав і М. Грушевський [94, с.66]. За умов, коли на озброєнні були рушниці, пістолети, мушкети, аркебузи, артилерія, порох був надзвичайно важливим компонентом для підтримання високої боєздатності війська.

Залежно від наявності зброї, кожен козак, у тому числі й козак-розвідник, мав і відповідне спорядження.

Кінні вояки додатково мали лук і спис. У складі обозу кожен козак мав ще 5-6 мушкетів, запас пороху, свинцю та необхідний інструментарій для технічного обслуговування зброї, а також знаряддя (сокиру, заступ, косу, шпури), потрібне для насипання валів і здобуття фортець. Мушкети та пістолі зберігалися і перевозилися у шкіряних футлярах [189, с.144].

Отже, озброєння української армії першої чверті XVII ст., а також тактика застосування вогнепальної та холодної зброї на полі бою відповідали завданням, які покладалися на козацьке військо, а також вимогам тогочасного воєнного мистецтва і ведення розвідки.

Дії будь-якої армії на полі бою – завжди результат багатьох складових. Серед них важливе місце належало козацьким підрозділам, які виконували розвідувальні функції, їх навчання та виховання: “чим вище цілеспрямованість та завершеність системи бойової підготовки, краще рівень освіти, тим більше підстав розраховувати на перемогу” [100, с.59].

У кінці XVI ст. на Січі накопичився певний досвід регламентування діяльності Війська Запорозького згідно із системою поглядів, що існувала в козацькому середовищі і була тісно пов'язана з військово-педагогічною практикою не лише України, а й зарубіжних країн.

Досягнення козацького воєнного мистецтва, що існували в першій чверті XVII ст., базувалися на традиціях минулого. “Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави” [9, с.27].

Система бойової підготовки в козацьких полках у кінці XVI – першій чверті XVII ст. диктувалась умовами життя в “Дикому полі”. Козаки розвідувальних роз'їздів у будь-який момент повинні були бути готовими до відбиття татарських нападів, від ступеня готовності кожного козака до бою залежало їхнє життя. Дітей змалку, особливо хлопчиків, привчали до коней, до володіння холодною зброєю, вчили влучно стріляти, тобто військове навчання в той час носило сімейно-спадковий характер. У результаті цих занять козак до повноліття був підготовлений до ведення індивідуального бою і до виконання завдань розвідувального характеру [149, с.8-9].

В козацькому війську діяла певна система бойової підготовки, яка передавалася через учителів-наставників. На високому професійному рівні застосовувалися на той час бойові порядки, як “табір”, “лави”, “тріангула”, “бойовий стрій” та інші, що свідчить про те, що на Січі військова справа мала регулярний характер навчання й “муштри”.

У Війську Запорозькому навчальні вправи передбачали: стрільбу з мушкетів, змагання на шаблях із вправності, володіння списом, кидання в

ціль ножів, уміле підкрадання козаків-розвідників до умовного ворога, здобування мурів тощо. “Найбільш уміло і майстерно вони б’ються в таборі, під захистом возів. Козаки дуже вправно стріляють із рушниць, із своєї головної зброї” [9, с.26-27]. При цьому необхідно зазначити, що в багатьох випадках процес навчання козаків залежав від набутої освіти.

Стосовно ручної вогнепальної зброї козаків, слід зауважити, що вона у зв’язку із прискоренням розвитку військових технологій упродовж XVI – першої чверті XVII ст. зазнала значних змін. Внаслідок цього якісно змінювалися принципи заряджання, прицілювання, відстані враження та скорострільності ручної вогнепальної зброї.

Натомість основні параметри холодної зброї і способи володіння нею не зазнали таких суттєвих змін. До цієї зброї слід віднести шаблю і козацький ніж – колючо-ріжучу ручну зброю, якою користувались козаки-розвідники.

Шабля використовувалася українськими козаками впродовж усієї історії. Тому козаки й виявляли велику повагу до цього виду зброї і величали її “шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою молоденькою”, в такий спосіб “наділяли” її певними ознаками живої істоти.

При цьому козаки творчо використовували досвід своїх предків та запозичили навички сусідів, що стосувались володіння зброєю, зокрема, у кримських татар – володіння луком. Необхідно зазначити, що у досліджуваний період він був улюбленою безшумною зброєю у козаків-розвідників, яким можна було користуватись на велику відстань. На думку І. Свєшнікова, металюю зброєю для козаків слугували також бойові металюні ножі [189, с.230].

Поряд із шаблею, першорядного значення серед холодної зброї набула сокира, а також спис, який належить до найбільш архаїчних видів зброї усього людства. На відміну від шаблі, спис козаки не запозичували, а отримали у спадщину від своїх предків [115, с.63].

Таким чином, основною холодною зброєю, котрою користувалися козацькі формування у досліджуваній період, були шабля, сокира, спис, козацькі ножі, кинджал, бойова коса, хоча були поширені келипи, аркани, перначі, булави тощо [223, с.479]. Відповідно, досвід використання цієї зброї для козаків був достатньо змістовним і тривалим, а враховуючи постійне відтворення козацької спільноти, ці набутки були надзвичайно важливими для становлення технічної бази і психологічного налаштування та поведінки в бою. Більше того, враховуючи специфіку існування козацької спільноти в умовах постійних військових конфліктів питання рівня боєздатності козацького війська та особистого бойового мистецтва козаків-розвідників були надзвичайно важливі і належно розвинені. Зокрема, за дослідженням Петра Саса відносно бойових дій українського війська під час Московської кампанії 1618 року, зазначено, що при штурмі укріплених міст і фортець противника “на її завершальному етапі для запорожців першочерговим завданням ставало використання штурмових драбин та холодної зброї – головним чином шабель та сокир, що, безперечно, потребувало високої бойової виучки” [186, с.240].

Підтвердженням цього було як багаторічне навчання та практикування основ козацького мистецтва з володіння зброєю, так і успішний досвід використання цих умінь під час бойових зіткнень [115, с.64].

Досліджено, що у кінці XVI – на початку XVII ст. для підлітків та юнаків, які залучались до навчань військовій справі, створювали січові та козацькі школи. Вони були не тільки осередками військового, фізичного вдосконалення, а й центрами духовності. Там діти одержували хороші військові знання і вміння, в тому числі й ті, які знадобляться в майбутньому як розвідникам. Якщо провести паралель із сучасністю, то можна сказати, що січові школи – це прототип військових ліцеїв, які як у минулому, так і в сьогоденні готували і готують юнаків до військової служби.

У січових та козацьких школах в учнів формували вміння веслувати і керувати човном, плавати на воді та під водою тощо. Бойова підготовка козаків, до якої часто залучались учні шкіл, включала верхову їзду на конях, фехтування, стрільбу з вогнепальної зброї, долання загорож на конях, бій на шаблях. За словами Д. Яворницького, вони повинні уміти “на коні реп’яхом сидіти, шаблею одбиватися, списом добре колоти і із рушниці зорко стріляти” [230, с.176].

Особливу увагу козаки-розвідники приділяли виїждженню коней, навчанню їх у бою не боятися криків і пострілів, умінню виконувати різні команди. Була і специфічна козацька термінологія, наприклад, вольтижування, “гвинтування”, “джигітовка”, гарцювання тощо. Козаки з кіньми по кілька разів перепливали через Дніпро, “щоб коні уміли добре плавати” [233, с.56].

Розглядаючи козацьку кінноту, треба одразу зазначити, що за своїм типом вона належала до легкої з відповідними завданнями – розвідка, переслідування, рейди, флангові атаки, заманювання до пасток тощо [223, с.476]. Основою для козака-розвідника служив український степовий кінь. Здатність пробігти без відпочинку до 30 верств, невибагливість і витривалість – саме такий кінь підходив до проведення козаками розвідувальних операцій. Сідла на конях влаштовувались таким чином, щоб можна було легко повертатися на всі боки й стріляти з лука [163, с.51-52].

Цікавою була система фізичної підготовки юнаків та козаків. Чітко регламентований розпорядок дня на Січі, сувора військова дисципліна формували у хлопчиків і юнаків важливі вольові якості: дисциплінованість, відповідальність, ретельність, цілеспрямованість тощо. Цьому сприяла також атмосфера злагоди між козаками, поваги один до одного, патріотичні почуття і, одночасно, взаємна вимогливість. Існували й суворі вимоги командирів, старшини, система покарань для тих, хто провинився, порушив дисципліну [214, с.50].

Відомо, що військова дисципліна є необхідним інструментом існування будь-якого війська. Не було це винятком і для козаків-розвідників. Зважаючи на те, що будь-який непослух щодо наказу, погане виконання службових обов'язків, низькі моральні якості кожного окремого вояка можуть мати важкі наслідки для всього війська, адже козацтво на війні підпорядковувалось досить суворим законам [223, с.471].

Шляхта, як українська, так і польська, мала давні традиції військового виховання молодого покоління. Батьки і діди з малих років навчали дітей володінню усіма видами зброї, спеціальними вправами розвивали у них спритність, силу та витривалість. Традиції лицарського виховання дітей були взірцем для сучасників [121, с.7].

Так, Севастіан Петрацій, професор Краківської академії, так описував спартанське виховання молодих козаків, зокрема Петра Конашевича-Сагайдачного, як гідне наслідування: “Він змалку привчився до зброї, вмів натягувати лука та коня з руки не випускати, легко переносити всяку тяготу, голод, важку роботу, не боявся ворога і в небезпеці проявляти мужність” [72, с.105].

Однією з вирішальних передумов ефективної розвідки була система невинного, різнобічного військового вишколу й психофізичного тренінгу козака як професійного вояка. Більше того, на базі давніх слов'янських та українських народних традицій, колосального досвіду військової касті козаків оформився специфічний прошарок так званих “характерників” – усебічно військово-тактично підготовлених та наділених нестандартними психофізіологічними здібностями осіб [121, с.236]. Вони володіли унікальними системами двобою зі зброєю та врукопаш, езотеричними знаннями в галузі медицини, навколишнього світу й пристосування до місцевості, психології, іноземних мов, нерідко мали й екстрасенсорні здібності. Порівняння зі шпигунами-диверсантами японського та китайського пізнього Середньовіччя дозволяє зробити висновок, що “козацький спецназ”

не поступався у майстерності далекосхідним колегам. Це підтверджує факт, що розвиток козацької розвідки у той час був на рівні світових тенденцій мистецтва таємного протиборства. Але більш чисельною категорією професійних розвідників і диверсантів у козацькому війську стають “пластуни”.

Відомо, що витoki пласту губляться у сивій давнині. Один із куренів на Запорозькій Січі складався з пластунів-розвідників, по-сучасному – бійців спеціального призначення [101, с.111]. Козаки з тих куренів готувалися для виконання особливих завдань, зокрема розвідувального і диверсійного характеру. Деяких, наприклад, сиріт готували для такої служби з дитинства. Вони виховувалися при козацьких монастирях і безпосередньо на Січі. Юнаки здобували загальну освіту та щоденно тренувалися фізично [149, с.8].

Зазначимо, що бойові дії козаків відбувалися, як правило, проти чисельно переважаючого війська, що вимагало від пластунів широкого застосування всіляких умінь. Великого значення надавалося дезінформації ворога про стан і наміри козацького війська. Наприклад, невеликі загони вершників з посадженими на коней опудалами імітували відхід головних сил, розкладені вночі вогнища імітували район зосередження збройних сил, що насправді розташувались за багато верст від тих місць [82, с.18].

Особливу увагу козаки-розвідники приділяли умінню маскуватися на відкритій місцевості: так, якщо необхідно було вивідати, що робиться у турків чи татар біля піщаного берега моря, вони використовували наступні хитрощі: “Роздягнеться козак догола, вимаститься сирію глиною, а потім обкатається з ніг до голови в піску, лише очі блистять, і повзе на берег. Все вивідає, а його жоден турок не помітить” [92, с.81].

Пластуни також широко використовували розвідку боєм, роботу польових спостерігачів неподалік місць дислокації ворога тощо. Таємно подолавши перешкоди, вони заходили до табору противника або влаштовували засідку на шляху його пересування й спритно схоплювали

“язика” або “чужого” гінця. Братство пластунів удосконалювало власну тактику діяльності на суші та на морі, поліпшувало військово-фізичну підготовку своїх братчиків. Зрозуміло, що вояки-розвідники повинні були мати також міцну психіку, бо тогочасні реалії часто вимагали від пластуна і відкритого протистояння татарській кінноті або ж лаві гусарів [128, с.31].

Необхідно зазначити, що від козацьких пластунів пішла команда у царській, а потім у радянській армії “повзти по-пластунськи”, тобто непомітно.

Повзати “по-пластунськи” – значить повзати шаром по землі, а “пластун” – це козак-розвідник, який оволодів цим умінням. “Коли він у цьому спеціаліст, то може годинами повзати або лежати в багні, в болоті, в очереті, в чагарнику чи у високій траві, деколи по шию у воді або в талому снігу, не видаючи своєї присутності, ані не викликаючи підозри у ворога, який тудою тиняється або женеться учвал. Такий вояк є знаменитим розвідувачем, і первинним заняттям “пластуна” була розвідка” [121, с.62].

Своїми діями пластун тероризував ворога й змушував його лякатися боліт, ставків, річок, високої трави й кожної топографічної чи ботанічної ситуації, в якій міг діяти цей козацький піхотинець [87, с.11].

Про козаків-пластунів згадує Еріх Лясота, який 1594 року відвідав Запорозьку Січ з дипломатичною місією. Описуючи свою подорож через дніпровські пороги, він згадує, як запорожці несли пластунську службу в засідках біля татарської переправи. “Біля цього порога саме було близько чотирьох сотень козаків, які лежали на правому березі, поховавшись по кущах і заростях і витягши свої суденця, або човни на берег; їх послали сюди з табору, щоб перешкодити татарам, якби частина з них захотіла переправитися...” [31, с.103].

Основним же завданням пластунів була розвідка і охорона кордонів Запоріжжя від несподіваних нападів ворога. Особливо складно було боротися з ворогами, які через плавні непомітно прокрадалися на козацькі землі:

“Отсим-то пластунам вже не до охоти і їм охота випадє вже на чоловіка з таким же розумом, як і вони” [87, с.6].

На війні пластуни виконували роль розвідників-диверсантів, своєрідних спецназівців. Крім уміння битися будь-якою холодною зброєю або голіруч та добре стріляти із лука чи рушниці, досконало знали вони мистецтво фортифікації, вміли управлятися з гарматами: “Козаки усі вміють стріляти з гармат, тому не треба наймати окремих гармашів” [31, с.108].

Варто зазначити, що козаки володіли практично всіма типами зброї поляків, турків і татар, росіян, балканських народів [230, с.210]. Молоде поповнення навчали майстерному володінню особистою зброєю, інженерній справі й маскуванню: “Не було на світі тієї зброї, якої б не знали запорожці: арабські ядамашки, турецькі яничарки, або яничарські тромбони” [141, с.23].

Дослідник Н. Семеновський, описуючи запорозьких козаків, зазначає: “Зброю мають: самопали, шаблі, обухи, списи, і до них такі майстерні, що найкращий польський гусарин і німецький рейтарин прирівняний до них бути не може” [46, с.7].

Розвідники ж віддавали перевагу луку для дальнього бою, захальним ножам і трофейним ятаганам, комбінованій зброї – наприклад, перначам або кийкам із вгвинченим кинджалом тощо. Для деморалізації і відвернення уваги ворога застосовувалися саморобні вибухові пристрої. Щоб перешкодити переслідуванню, розкидалися так звані якирці, або ж рогульки – гострі металеві шипи у вигляді лапи птаха, могли з цією ж метою влаштуватися і степові пожежі [82, с.18-19].

Ведучи мову про козацьку верству в контексті розвитку власного бойового мистецтва, треба підкреслити, що в історії не зафіксовано жодної битви, котру б козацькі формування провели “неозброєними руками”. Отже, володіння профільною і холодною зброєю для козаків, у тому числі й для розвідників було абсолютно визначальним. Саме тому, готуючись до військових зіткнень, козаки мусили постійно напрацьовувати власні вміння з

володіння зброєю, а під час бою – здобувати бойовий досвід. Володіння холодною зброєю самими умовами існування козацької верстви набувало системного характеру, необхідного для його кристалізації як бойового мистецтва [115, с.61].

Про існування потужної системи козацького вишколу є багато історичних свідчень. Як доводить Е. Лясота, козаки з молодих років вправляються у військовому мистецтві [31, с.106].

У період найвищого піднесення козацтва, який припав на XVII століття, Запоріжжя стало своєрідною школою лицарства для молоді. Батьки з усієї України мали за честь послати своїх дітей на Січ скуштувати козацького хліба. “Власне, від козацтва починаються витoki української нації, оскільки саме з ним пов’язані пробудження національної самосвідомості і українського світобачення моралі, формування національних інтересів і цілей...” [128, с.7].

Незамінні були козаки як провідники, зв’язківці, розвідники. Постійні сутички із татарами і турками вдосконалювали форми й методи розвідувальної діяльності Війська Запорозького. Козаків-розвідників використовувало і польське командування. Коли у 1620 році під Цецорою польська армія на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським в битві Османським військом попало в катастрофічне положення саме козаків відправили з донесенням про допомогу до короля Сигізмунда III [204, с.54].

Іноземців завжди шокував надзвичайно високий вишкіл козаків, який набагато перевищував європейські армії, – коли, наприклад, козаки за лічені хвилини могли побудувати неприступний рухомий табір чи, вишикувавшись у три ряди, накривали противника скорострільним нищівним вогнем з амплітудою чотири постріли за хвилину. Посол Франції у Константинополі в 1610-1620 рр. Ф. де Тарле де Сезі у своїй праці про козаків зазначав, що вони впевнено почувають себе на суші, у воді і в повітрі, скрізь вміють дати собі раду і взяти гору в усіх стихіях [122, с.209].

Отже, у першій половині XVII ст. склалася певна система спеціальної фізично-бойової і розвідувальної підготовки. Деяка частина складу козаків Війська Запорозького була освіченою, а це, в свою чергу, поліпшувало їх бойове виховання та навчання. Починаючи з другої половини XVI ст. і в подальшому при кожній православній церкві та монастирі були початкові школи, а на Січі діяли свої навчальні заклади, в тому числі школи козацького вишколу. На Запоріжжі перевага надавалась людям освіченим, оскільки ті, як зазначав С. Величко, “високо там цінувалися, бо Святе письмо читають і темних людей добру навчають” [12, с.112]. Так, у кінці першої чверті XVII століття основна маса грамотних козаків вступала до війська із січової школи (34%) та парафіяльних шкіл (20%), монастирських шкіл (18%) та за рахунок прибульців (28%) [100, с.62]. Усі ці фактори породжували стійку ідейно-духовну основу служіння козаками в українському війську. Це давало змогу готувати якісний командний склад Війська Запорозького, що, в свою чергу, забезпечувало високий рівень військово-мобілізаційної, адміністративно-господарської і командної функцій в усіх структурах тогочасного козацького війська.

Географічне розташування приводило на Січ представників різних народів і регіонів Європи та Азії, що сприяло збагаченню військових знань, мовних можливостей, акумуляції інформації про навколишні землі, поповненню військово-фізичного арсеналу здобутками бойових мистецтв і адаптації козацької розвідки до різних умов ведення своєї діяльності.

Таким чином, у досліджуваній період на Запоріжжі існувала система відбору та вишколу козаків-розвідників, їх підготовки і навчання. Вона включала в себе питання як виховання і освіти, так і фізичного загартування. Ця система мала комплексний підхід, що є актуальним і в сучасних умовах у розбудові Збройних Сил України.

Висновки до другого розділу

У кінці XVI ст. країни Європи почали вбачати в запорозьких козаках серйозну військову силу і роблять певні кроки для встановлення з ними зв'язків і залучення їх до спільної боротьби проти Османської імперії. Це період формування українського козацтва як автономної військової сили, здатної впливати на політику держав не тільки у Північному Причорномор'ї, а й у Центрально-Східній Європі.

Міжнародні зв'язки Запорозької Січі у кінці XVI – першій чверті XVII ст. визначалися прагненням козацької старшини до розширення і реалізації планів відносно більш швидкого розвитку Війська Запорозького як військово-політичного утворення.

Про це свідчать матеріали встановлення контактів з козаками К. Гамберні, місії на Січ Е. Лясоти і О. Комуловича. Активне втручання козаків у справи придунайських князівств, прямі зносини з Московською державою також засвідчують, що в багатьох випадках вони діють як незалежна військова сила. Козацтво стає організаційним ядром збройних повстань проти влади Корони Польської на українських землях. У той же час формуються його міжнародні зв'язки у взаємовідносинах з антиосманською коаліцією – одним із перших військово-політичних об'єднань країн Європи.

Запорозька Січ – це своєрідна козацька республіка зі своїм соціально-політичним устроєм і військом. Зазначимо, що у цей період на терені України склалися всі умови для створення чисельного козацького війська й забезпечення високого рівня його розвитку.

Організація і склад Війська Запорозького, його вишкіл та підготовка козаків-розвідників безпосередньо були тісно пов'язані з озброєнням. Розглянуті його види, в тому числі й холодної зброї, дають підстави зробити висновок, що озброєння, яке було у козаків, відповідало вимогам свого часу і його вміло, при необхідності, використовували в бою і при розвідувальних операціях.

Як уже було зазначено, в основі військової діяльності козацтва були три складові, кожна з яких мала свої стратегічні особливості. У разі вторгнення турецько-татарських військ козацтво намагалось за допомогою розвідки визначити напрями їх походу і на певний час затримати їх просування до підходу основних козацьких сил з метою знищення.

Досвід військових кампаній у досліджуваній період показав, що процес формування козацького вишколу й розвідувального мистецтва у козаків-розвідників не відставав від інших військових формувань країн Європи і Малої Азії. Свідчення цьому – успішні дії козаків і розвідки у молдавсько-волоській військовій кампанії, під час морських походів, а пізніше у польсько-московських війнах і Хотинській кампанії.

Добре підготовлений і різноманітно озброєний козак-розвідник спроможний був виконувати широке коло завдань на території ворога, уміло боронити своє життя [149, с.10].

Встановлено, що об'єктивні соціально-економічні й політичні умови, які склалися у кінці XVI – першій чверті XVII ст., а також особливості комплектування та організації Війська Запорозького містили в собі потенційну можливість високого рівня військового мистецтва, в тому числі й розвідки.

Однією з вирішальних передумов ефективної розвідки була система невинного, різнобічного військового вишколу і психофізичного тренінгу козака як професійного вояка, в тому числі “пластунів” і “характерників”.

Стратегічні думки, дії, плани української старшини через брак документальних свідчень з'ясувати важко. Можна лише, спираючись на події, визначити загальні концепції. Зазначимо, що козацька старшина постійно дбала про удосконалення військової майстерності козаків, у сутичках з противником відпрацьовувалися найбільш складні питання розвідки, що значною мірою впливало на якість розвідувальної діяльності у

Війську Запорозькому. Суворі умови боротьби за життя формували у козаків високий особистий вишкіл.

Приклад козацького вишколу у Війську Запорозькому може бути використаний і сьогодні в Збройних Силах та спецслужбах України, зокрема з військово-фізичної підготовки, про що йдеться у роботах дисертанта “Козацька педагогіка” [149] і “Козацький гарт” [128].

Розглядаючи взаємозв’язок патріотичного виховання молодих козаків на Січі з сьогоденням, зазначимо, що ця тема дуже важлива і актуальна в наші дні й особливо це стосується молоді, яка готується до служби у Збройних Силах України.

РОЗДІЛ 3

РОЗВІДУВАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЙ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА СУХОДІЛЬНОМУ І МОРСЬКОМУ ТЕАТРАХ ВОЄННИХ ДІЙ

3.1. Організація козацької розвідувально-сторожової служби на “кримському” напрямку

В кінці XV ст. Литва втрачає свої позиції в Причорномор'ї. Цьому сприяло утворення самостійного Кримського ханства і його зближення з Туреччиною. Після закріплення турків-османів у Північному Причорномор'ї в XVI ст. і переходу до них Акермана, Гезлева, Кафи та інших міст, Кримське ханство стає слухняним васалом Османської держави. Спільно вони ведуть експансіоністську політику відносно Литви, Польщі і Московської держави. Українські землі в першій чверті XVII ст. перебували у своєрідному ворожому оточенні [152, с.95]. Що стосується населення, то від набігів татар і турків, за дослідженням Я. Дашкевича, у XV-XVII ст. близько 2-2,5 млн населення були вбитими або вивезеними в ясир, – Україна стала основним постачальником рабів для Османської імперії [103, с.21].

Численні джерела підтверджують, що для татар захоплення ясиру було не що інше як виключно промисел рабами. Економічний уклад татарських орд, що значною мірою спирався на кочове скотарство, прирікав татарську людність балансувати на межі фізичного виживання, а тому підштовхував татар до забирання бранців у ясир.

Саме це стало основною причиною організації козацтва в центральних і південних регіонах Дніпро-Дністро-Бузького басейну для відсічі татарським ордам, інколи акерманським і придніпровським туркам [103, с.20]. Організація козацьких загонів, захист Січі, будівництво укріплень, матеріальне забезпечення козаків потребували чималих коштів.

Обставини, що тоді склалися, змушували дбати про утворення своєї власної військової організації, яка змогла б здійснювати повноцінний і широкомасштабний захист населення, відбивати натиски будь-якого ворога та привести українські землі до економічної і політичної самостійності.

Зазначимо, що однією з найголовніших функцій Запорозької Січі був захист українських земель від агресії Кримського ханства, через що приділялася велика увага створенню розвідувально-дозорної системи [35, с.19-21].

Варто окремо нагадати, що всі спроби дипломатичними каналами, навіть ціною сплати принизливих “упоминків”, стримати ординців від нападів не давали ніяких результатів. Татари не йшли на мирне співжиття. Сухий степ не міг їх прогодувати, а продаж ясиру давав кримській знаті основний прибуток [165, с.416].

У XVI ст. старости порубіжних замків, щоб захистити поселення від нападів кримської орди, набирали й утримували козацькі загони. Рейди козацьких загонів у пониззях Дніпра, в Побужжі і на Поділлі свідчать, що більшість з них діяли в тих місцях, через які вели дороги з Криму в Україну, до Польщі та в межі Московської держави. Через лівобережжя Дніпра проходила Муравська дорога, з її відгалуженнями – Ізюмською і Кальміуською, яка вела від Перекопа до Москви. Від Перекопа на Правобережжя вів так званий Чорний шлях, який у районі Чорного лісу розгалужувався на два, з яких один уздовж Дніпра вів до Києва, а другий – через Поділля йшов на Львів, Краків до Західної Європи. На цих шляхах будувалися укріплення, виставлялася прикордонна служба, що формувалася переважно з козаків. Життя на небезпечному прикордонні, де кожної миті можна було сподіватися татарського рейду, зумовлювало те, що фактично все населення було перманентно озброєно і в разі небезпеки мобілізувалося на захист прикордонних замків [228, с.18-19, 26-27].

Організація сторожової (вартової) служби, будівництво укріплень, матеріальне забезпечення козаків потребували чималих коштів. Поєднання у своїх руках функцій у прикордонних старост поточної оборони і прикордонної служби, а також проведення степових так званих здобувацьких рейдів давало таку можливість.

Створення постійної розвідувальної системи було започатковано козаками у XVI ст. з метою запобігання нападам татар. “Головною перешкодою, як і раніше, залишалися татарські набіги, всі заходи, які застосовувалися, послаблювали їх, але не знищували” [194, с.100]. Для цього вживалися заходи щодо організації отримання відомостей про дії татар ще до моменту їх появи на кордонах Запоріжжя і українських землях. У структурі Війська Запорозького з’являються особистості й органи, які безпосередньо відповідали за організацію й виконання завдань розвідки, що забезпечувало максимальний ступінь таємності її ведення. Відсутність спеціальних підрозділів і органів управління їхньою діяльністю сприяла тому, що завдання розвідки виконувалися найбільш підготовленими, досвідченими козаками.

Добування розвідувальних даних вели козаки ближніх і дальніх роз’їздів, вартових постів і форпостів. Розвідувальна інформація доводилась до сторожової (вартової) служби. До військової служби залучались також і міщани прикордонних містечок, які завжди перебували у перманентному стані підвищеної бойової готовності й завжди тримали коней під сідлом [7, с.102]. Все це, вважає М. Грушевський, свідчить, “наскільки була проникнута козацькими елементами вся ця прикордонна війна з татарами” [7, с.105].

Козацька сторожова служба тісно перепліталась із розвідувальною діяльністю. Завдяки цьому козаки дізнавалися не тільки про пересування татарських орд, а нерідко й про наміри султанського уряду і гарнізонів турецьких фортець [69, с.62]. Цінну інформацію козацька старшина отримувала від полонених і втікачів. “Найбільша заслуга у збиранні і

систематизації відомостей, одержуваних від колишніх полонених, належить Запорозькій Січі, через яку проходили потоки втікачів і визволених” [69, с.91].

XVI – перша чверть XVII ст. стали періодом найвищої військової активності Османської імперії і Кримського ханства. Основною метою набігів на Річ Посполиту, куди входили землі України, був грабунок, захоплення ясиру. Це вимагало від Запорозької Січі крайнього напруження усіх наявних сил і ресурсів.

Зазначимо, що організація й функціонування антитатарської розвідувальної служби було започатковано козаками з середини XVI століття. Про це свідчать “Спогади” Бернарда Претвича-Барського [7].

Завданням прикордонної оборони полягало передусім у недопущенні татар в глиб території України. Проблему козацтва, зокрема, Барський староста Бернард Претвич пропонував вирішити, звернувши силу козаків на оборону кордонів.

Сили, якими він керував, доходили до 500 вояків. Безпосередньо Бернард Претвич очолював загін у середньому в 150 чоловік. До військової служби залучались міщани прикордонних містечок. Мешканці містечка Бар надавали у його розпорядження 68 вершників. У переслідуванні татар зобов’язані були брати участь і міщани, для чого вони спеціально утримували коней [7, с.97-105,183].

Бернард Претвич є постаттю добре відомою у воєнній історії XVI ст. і стоїть на одному рівні з такими видатними особистостями, як О. Дашкович та князь Д. Вишневецький (Байда) [217, с.7].

Прикордонні старости давали можливість окремим керівникам козацьких загонів проводити степові рейди, маючи в тилу міцні опорні пункти оборони і стабільну продовольчу базу. Саме такий тактичний прийом був основою багатьох воєнних перемог та успіхів у прикордонній степовій війні у другій половині XVI – першій чверті XVII ст.

Слід зазначити, що татарам, які пересувалися в кінному порядку і були прекрасними наїзниками, у відкритому полі могла протистояти тільки легка козацька кіннота, а переслідування татар без неї взагалі було неможливим.

Отже, в умовах перманентної військової небезпеки і фактичної неможливості протистояти у відкритому полі татарським ордам, що нерідко нараховували декілька тисяч вершників, основне завдання українських козаків-прикордонників полягало в зведенні до мінімуму можливих наслідків набігів. Тому досить ефективною в умовах кінця XVI – першої чверті XVII століття була організація раннього виявлення ворога, який наближався, і оповіщення усього населення про небезпеку, що досягалося системою постів і козацьких роз'їздів. Мирне населення після оповіщення, в свою чергу, поспішало сховатися в укріпленнях або недоступних для татар місцях, а завдання прикордонної оборони полягало передусім у недопущенні татар у глиб заселених територій України [217, с.9].

Цілком виправдовувала себе практика створення штучних перешкод на можливих шляхах просування татарських загонів, які віддавали перевагу відкритій місцевості й уникали заболочених або лісистих ділянок, що значно обмежувало можливості кінноти. Вододіли перетиналися глибокими ровами, засічними межами, із розташованими в ключових місцях дерев'яними укріпленнями й острожками, що мали на озброєнні невелику кількість малокаліберної артилерії.

Природно, що подібні заходи не могли повністю запобігти можливості розбійницьких рейдів, але вони значною мірою позбавляли татар їхньої головної зброї – раптовості. Переховуючись в укріпленнях або в глухих лісових урочищах, загони козаків, які були здатні на тривале переслідування, ставали грізною небезпекою для татар, що повертались, обтяжені здобиччю. Фактично легкій татарській кінноті була протипоставлена така ж легка кіннота, але значно краще організована і озброєна.

Воювати з татарами можна було тільки відмінно знаючи місцевість, на якій відбувалися сутички, вдало пристосовувати її особливості. Взагалі відмінною рисою тактики козаків, незалежно від їхнього походження, було активне використання особливостей місцевості для досягнення успіху в бою. Козаки-розвідники вміло користувалися місцевістю для потайного переміщення, організації засідок, відходу від переважаючих сил супротивника. Д. Яворницький писав з цього приводу: “Успіхи запорожців на війні, незважаючи на особисту хоробрість і їх постійне заняття військовою справою, пояснюються в своїй більшості у досконалому знанні тієї місцевості, серед якої вони діяли проти ворога” [230, с.381].

Прикордонна оборона козаків мала своїм першочерговим завданням недопущення татар у глиб заселених територій України. Це було нелегко як через сам характер набігів, так і з огляду на велику територію, котру потрібно було контролювати. Операційним простором дій була велика частина Поділля Речі Посполитої, все порубіжжя між нижніми течіями рік Дніпро і Дністер, а ці землі до XVII ст. були майже не заселені. Перекрити сотні кілометрів українського кордону відділами оборони було неможливо. Саме цей факт спонукав окремих старост до вирішення проблеми охорони кордонів силами козаків. Так, у травні 1586 року кримська орда, ймовірно, на чолі з ханом, підійшла до Дніпра в районі Таванської переправи з метою переправитись через річку і вторгнутися в Україну. Козацька сторожа, задалегідь виставлена на Тавані, вчасно помітила ворога і попередила запорозького гетьмана Богдана Микошинського. Це дало змогу українському гетьману швидко підтягнути і сконцентрувати всі наявні сили на Таволжанському острові [223, с.481]. Зустрівши опір, хан був змушений відступити. Згідно з дослідженням С. Леп’явки, це перший відомий випадок, коли козаки зупинили татарську орду на підступах до України [143, с.50].

На кордоні Корони Польської було налагоджено систему оповіщення гарнізонів прикордонних фортець. Тоді татари змінили тактику і почали

пробиратися малими загонами: “найбільше по 200, по 300, і по 60, 50, 40 і по 30, і по 10, як коли, минаючи вартових і в цілому прикордонну службу” [217, с.46]. Для організації протидій козаки відповідали набігом на набіг і доходили до узбережжя Чорного моря, де стояли турецькі фортеці, а інколи – і в Крим. Здійснюючи нальоти, козаки зникали так само несподівано, як і з’являлися. Вистежити і захопити їх не вдавалося. Практично це були підрозділи далекої дії, – або називаючи сучасною мовою, спецназ для виконання розвідувальних операцій.

У кінці XVI – першій чверті XVII століття на етапі розвитку і функціонування козацька розвідка на “кримському” напрямку включала в себе розвідувально-дозорну службу. Остання мала стаціонарний компонент у вигляді форпостів із залогоми, вартових команд та постів веж (маяки-гляди) із засобами сигнального зв’язку. Мобільний компонент розвідки включав у себе патрульні роз’їзди у прикордонній смузі, розвідувально-диверсійні загони на ворожій території та морські розвідки [82, с.17-18].

Зауважимо, що на кінець XVI ст. запорозьке козацтво вже сформувалось як окрема корпорація зі своєю організаційною та правовою структурою, в тому числі й структурою захисту кордонів України.

Важлива роль в отриманні розвідувальної інформації належала козакам-розвідникам ближніх і дальніх роз’їздів. Чисельність ближнього роз’їзду становила 2-3 і більше козаків. Дальні роз’їзди проводились у глиб ногайської орди на десятки кілометрів. Їхньою метою було завчасне добування розвідувальної інформації про ворога під час бойового походу. Для обміну інформацією проводилися спільні роз’їзди з козаками сусідніх форпостів.

Отже, прикордонно-сторожова служба в досліджуваній період виконувала у своїй більшості функцію завчасного сповіщення козацької старшини Запорозької Січі, старост і населення міст про вторгнення ворога.

Структура і функціонування “кримського” напряму розвідувально-дозорної служби кінця XVI – першої чверті XVII ст. за аналізом джерел [7, с.102-105; 69, с.62; 82, с.17-18; 194, с.20-21; 217, с.7, 46, 49, 58; 230, с.315-318] виглядала наступним чином:

Відомо, що окремі розвідувальні дані отримували від жителів, які мешкали і працювали в зимівниках, особливо на прикордонні. Такі зимівники були досить добре укріплені і нагадували невеличкі фортеці й були корисними для Війська Запорозького в плані збору купцями-зимівниками на території супротивника розвідувальної інформації [88, с.301-302].

Як можна судити з джерел, у кінці XVI – першій чверті XVII століття існувало два типи козакування. Одні брали участь у захисті кордонів і не

гребували степовим піратством, друга категорія – це козаки промисловики (зимівники). За умов небезпечного степового кордону, промисловики мали бути добре озброєні й готові захищати себе від нападів татар, а подекуди й самі чинили грабунки в степу. Отож, різниця між козаками-вояками та козаками-промисловиками була досить умовною, і одна категорія козаків легко перетворювалась на другу [95, с.82].

Першорядне значення в розвідувальній діяльності козаків на кордоні надавалось збору інформації про наміри татарських орд про напади на територію сучасної України. З цією метою використовувалися свідчення “язиків”, полонених, втікачів з турецької неволі, мешканців сіл і міст, розсилалися роз’їзди та невеликі розвідувальні групи, засилалися до татарського табору перевдягнені розвідники.

Зі спогадів Бернарда Претвича дізнаємось: “Тоді ми послали попереду перевдягнутих у татарські одежі людей, а самі пішли позаду за ними. І там за Божою ласкою поразили татар на голову і взяли 50 полонених, а коней нам дісталось близько тисячі” [217, с.52].

Необхідність запровадження системи заходів для постачання розвідувальної інформації була обумовлена потребами збройного протистояння татарсько-турецькій агресії. Аналізуючи вищенаведені джерела [7; 82; 100; 101; 103; 152; 190; 194; 204; 217; 228; 230], можна стверджувати, що в кінці XVI – першій чверті XVII ст. склалися головні напрями і засоби здобуття подібної інформації, а саме:

- 1) козацька розвідувально-дозорна система стаціонарно-мобільного типу;
- 2) безпосереднє розвідувальне забезпечення бойових дій на тактичному та оперативно-тактичному рівнях;
- 3) агентурна робота на терені ворожих держав під загальним проводом козацької старшини;
- 4) інформування з боку військово-дипломатичних інституцій.

Цілком природно, що самі умови життя запорозького козацтва, при постійній загрозі ворожої навали потребували інформації з метою, насамперед, завчасного повідомлення про напад, що готується, про зосередження сил орди для рейдів у глиб території України [82, с.17].

“Щоденник” Е. Лясоти свідчить, що про напад татар дізнавались від полонених: “Мали від татарських полонених точні відомості, що в Білгороді збираються багато людей, вершників, піших яничар... звідки вони повинні вирушити на країну Вашої цісарської величності, в Угорщину” [31, с.107]. Під час дослідження історичних матеріалів, які стосуються кінця XVI – першої чверті XVII ст., були визначені розвідувальні й контррозвідувальні органи, які могли створюватись у той період.

Зазначимо, що мобільний елемент розвідувальної системи становили козацькі роз’їзди, які призначалися для ведення розвідки на кордонах Речі Посполитої і в походах. На кордонах вони складалися із 2-3 осіб, а під час походу – 4-6 козаків. Діяли ближні роз’їзди, які призначалися для розвідки огляду місцевості, окремих об’єктів, і дальні, котрі заглиблювалися на територію противника до 40-50 км.

На переправах через річки на маршрутах, якими татарські загони заглиблювалися у Польщу і Литву, організовували пости, де чергували місцеві жителі, далеко в степ посилалися розвідувальні загони. Саме до цих “сторожів” між татарськими шляхами Бернард Претвич вживає у своїх записках термін “козацтво” [7, с.104-105].

Розвідувальні роз’їзди та загони діяли на великій відстані і перекривали велику частину площі, що давало змогу своєчасно довідатись про наміри противника.

Окремі форпости встановлювалися на потенційно небезпечних шляхах татарських нападів, переправах і бродах, з дистанцією між ними 7-15 кілометрів і з командою в кількості до 100 чоловік. Від форпостів у степ висилалися вартові козаки в кількості 3-5 чоловік для стеження за

противником на постах-вежах. Пости мали по три так звані “фігури” – вежі з просмолених бочок або стовпів, обкручених соломою. Ці пристрої підпалювалися, сигналізуючи сусіднім постам про напад, а кількість підпалених “фігур” регулювалася залежно від характеру маневрів ворога [82, с.17].

Запорожці вважали своїм службовим обов’язком перед Річчю Посполитою тримати сторожу на бродях через Дніпро, щоб не допустити прихованого переходу через них татарських сил, а також влаштувати бойові рейди з метою захоплення татарських “язиків” або мати розвідувальну інформацію про “Орду” [185, с.80].

В процесі формування розвідувально-дозорної системи відокремилась категорія командного складу козацтва – так звані “польові ватажки”, котрі очолювали козацькі роз’їзди або диверсійно-розвідувальні загони. Вони були висококваліфікованими командирами, чудово могли орієнтуватися на місцевості, в тому числі і вночі, маскуватися в степових умовах, вести бій з переважаючими силами ворога, знали його мову і тактику дій в умовах степового театру війни [70, с.136-140].

Служба ця була дуже небезпечною. Про це свідчить факт, що коли влітку 1615 року під Очаковом ординці захопили козацький пікет, двоє полонених козаків зламалися на тортурах і видали дві козацькі стежі. Про цей випадок дізнаємось із архівних матеріалів – повідомлення послів у Криму І. Спешнева і Б. Нестерова, що турецькі та кримські люди, таємно підкравшись до них, перебили та захопили в полон майже 500 козаків [17, с.85].

Необхідно зазначити, що за втрату пильності на прикордонній службі козаків суворо карали. Так, коли взимку 1594 року татари кілька разів нападали на низові землі і відбили дві тисячі запорозьких коней, то прикордонного старшину Семена Корноуха було покарано на горло за те, що “зле стеріг” [7, с.19].

Сторожова і прикордонна служба козацького війська враховувала всі особливості татарських нападів і була спрямована на те, щоб заздалегідь довідатись про напад, встигнути попередити населення і дати відповідну відсіч ворогу, а також для здобуття розвідувальної інформації про наміри противника.

Отже, організація і функціонування “кримського” напряму розвідувальної служби в кінці XVI – першій чверті XVII ст. була важливою ланкою в захисті кордонів Речі Посполитої, була тією військовою структурою, що стримувала агресивні устремління татар щодо українського народу. Зауважимо, що вона протистояла також нападу окремим підрозділам турків.

Аналізуючи роль козацтва у захисті кордонів України, зазначимо, що “в другій половині XVI ст. козацтво відіграє все важливішу роль у захисті українських земель від татарських нападів” [84, с.79]. На високому рівні була прикордонно-дозорна служба безпосередньо по захисту кордонів Запорозької Січі. Система оборони південних кордонів українських земель залишалась недосконалою і перехід українського козацтва від оборонної до наступальної тактики був виправданим, про що свідчать успіхи Війська Запорозького у досліджуваній період.

3.2. Особливості розвідувального забезпечення морських походів козацького війська

Морських походів проти Османської імперії та Кримського ханства було багато. Але найбільших успіхів та слави здобули запорозькі козаки у походах в кінці XVI – першій чверті XVII ст. за часів життя та військової діяльності Петра Сагайдачного і його наступників.

Вихід запорозьких козаків на Чорне море та їх блискучі переможні рейди проти Туреччини сприяли зростанню міжнародного авторитету Січі. Ось чому історія морських операцій і особливості їх розвідувального й

контррозвідувального забезпечення заслуговує більш широкого вивчення й висвітлення. Аналіз існуючої джерельної бази свідчить, що матеріалів щодо відтворення цілісної картини з даної проблематики недостатньо, тому окремі аспекти дослідження продовжують залишатися нез'ясованими.

Звертаючись до ролі розвідки у козацьких морських походах, необхідно зазначити, що після невдалих повстань у кінці XVI ст. козацтво було значно послаблено. Виникла потреба оснащення війська сучасними зразками зброї, матеріальним забезпеченням тощо. Зрозуміло, що у своїй більшості кошти і відповідне озброєння надходило у Січ під час козацьких походів у вигляді трофеїв і військової здобичі. Надходження на Січ великої кількості грошей, коштовностей, різноманітних військових трофеїв перетворювало її на значний торговельний центр. Заслуговує на увагу той факт, що головним торговим партнером козаків у морській торгівлі були купці-турки. Отримавши звістку про вдалий похід запорожців на море, до Січі спішили й інші купці з різних країв, де за невеликі гроші могли купити товар і перепродати з великим зиском в інших місцях [129, с.9]. Зрозуміло, що через них козацька старшина добувала розвідувальну, а також упереджувальну інформацію про наміри кримських татар і Туреччини. Розвідувальна інформація в мирний час також надходила і від утікачів з турецької неволі [185, с.80].

Впродовж першої чверті XVII ст. запорозькі козаки здійснили блискучі морські рейди на узбережжя Османської імперії. Зруйнували Перекопську фортецю, частково турецькі міста: Очаків, Ізмаїл, Кілію, Білгород, Варну. У різні роки козаки неодноразово нападали і руйнували турецькі порти Синоп, Трапезунд, околиці Стамбула та інші міста.

В першій чверті XVII ст. козаки фактично панували на Чорному морі. Справа дійшла до того, що міста Анатолії й Балкан звернулись до султана з петицією, в якій заявляли, що коли він не захистить їх від козаків, то вони визнають їх владу [138, с.214].

На Запоріжжі морські походи розглядали як мірило козацької доблесті. Той, хто брав участь не в одному, а в кількох походах, здобував репутацію надійного й досвідченого воїна і мав перевагу перед своїми товаришами.

До морських походів козаки готувалися дуже ретельно. В першу чергу, обирався отаман, який брав на себе усі “клопоти” щодо майбутньої операції: розподіл козаків на екіпажі, будівництво чайок, забезпечення зброєю та провіантом тощо. Кожен екіпаж (40-50 і більше осіб) протягом 2-4 тижнів будував чайку. За одну морську кампанію Січ могла збудувати понад сотню суден. Традиційно на Січі діяла школа підготовки екіпажів для бойової флотилії чайок [190, с.77].

Козацька чайка – міцне, маневрене, швидкохідне вітрильно-гребне бойове судно класу “ріка-море” – в своїй генезі виявилась найкраще пристосованою до морських походів і боротьби із сильним, добре озброєним флотом Османської імперії як у прибережних водах, так і у відкритому морі. “Саме за допомогою човна, а не на спині коня, козаки остаточно проклали собі шлях до панування в Євразії” [202, с.8].

Екіпаж, який будував чайку, знав усі переваги і недоліки човна, що дуже допомагало під час морських операцій. У похід брали лише необхідне – зброю, провіант, одяг і майно, яке потрібне було під час перебування на морі. Козацький човен був швидкий, для турецьких галер майже невловимий. Морська боєздатність козацьких чайок давала змогу вести бойові дії по всій акваторії Чорного моря. Слава про перемоги козацького флоту над Османською імперією у першій чверті XVII ст. розійшлася по всій Європі. Про це свідчать донесення того часу до своїх урядів послів Англії, Франції, Австрії, Іспанії, Італії (Венеція) та інших країн. Зокрема, і депеші де Сезі – французького посла в Порті, надіслані королю Людовику XIII: “...козаки з’являються щоразу поблизу в Чорному морі і, незважаючи на свої слабкі сили, захоплюють нечувану здобич. Вони користуються такою славою, що потрібні удари кийками, аби змусити турецьких воїнів виступити проти них

на кількох галерах, які великий правитель споряджає туди з великим трудом. 25 серпня козаки на 150 човнах спустошили усе узбережжя Чорного моря, пограбували й повністю спалили Варну...” [85, с.141].

Про козацьку тактику та озброєння дізнаємось із спогадів Г. Левассера де Боплана: “Кожен з них був озброєний двома рушницями й шаблею. А на кожному човні є також 4-6 фальконетів, необхідна для походу живність” [9, с.69-70].

Підтверджуються наведені дані і дослідженням В. Сергійчука, що кожен козак, вирушаючи в морський похід, брав із собою, як правило, 2 рушниці або пістолі, 3 кілограми пороху, свинець і шаблю. Чайка могла мати до 6 малих фальконетів з повним боєкомплектом [190, с.76].

Січові командири проводили з новобранцями військові заняття, особливо ретельно готували козаків-розвідників, які потім брали активну участь у морських походах.

Підготовка до походу не розголошувалась, була військовою таємницею. Про це доводить дослідник Л. Полтава: “... козаки – це нація невибаглива, дуже працьовита і звикла жити тим, що трапиться. Вони дуже добре маневрують, і то з такою швидкістю, що ворог довідується про їхні напади тільки після наскоку” [178].

Перед морським походом здійснювався суворий відбір “сильних духом і тілом” козаків; неспроможних витримати службу на чайці – не брали. З метою привчати до труднощів служби в морські походи брали щоразу певну кількість молодиків, які вправлялись у козакуванні. Мета походу не розголошувалась [146, с.19]. Морська боєздатність чайок давала змогу козакам вести бойові дії в будь-якій частині Чорного моря. Ведення воєнних дій на морі вимагало від козаків відваги, витривалості, сміливості й розсудливості в рішеннях, враховувати здобуті під час морської операції розвідувальні дані. У морському поході козаки дотримувались суворої дисципліни і вимог секретності; за кожен прояв неслухняності, безумовно,

карали, а того, хто, наприклад, вживав спиртні напої, просто викидали за борт. Звісно, кожен черговий морський похід “збагачував” знання козаків про море, про турецькі порти, про найнебезпечніші курси і місця. Накопичувалися знання про морські та теренові умови на турецьких узбережжях, про силу противника та його слабкі сторони [147, с.291-292].

У кінці XVI – першій чверті XVII ст. кожен курінь виставляв власну команду козаків на декількох човнах, очолювану наказним курінним отаманом. У XVII столітті козацькі флотилії очолювалися різними посадовими особами, залежно від значення морського походу і кількості учасників, – гетьманом, кошовим, одним із військових старшин, полковником. При полковнику був похідний писар і два похідні осавули (по одному осавулу на п'ять човнів) [216, с.385]. До них “стікалася” розвідувальна інформація, крім того, на осавулів покладались функції по наведенню порядку в команді.

Морська боездатність чайок давала змогу козакам вести бойові дії на великій відстані від Дніпра, в будь-якій частині Чорного й Азовського морів. При цьому флотилія, група та окремі чайки мали значну самостійність. Ведення воєнних дій на цих морях, далеко від рідних берегів, вимагало від запорожців відваги, послідовності та витривалості, самостійності й активності, сміливості й розсудливості в рішеннях, здатності ризикувати, передбачливості та обережності.

“Великим тактичним мистецтвом було виведення флотилії чайок з Дніпра в море побіч турецької фортеці Очакова, яка стояла в гирлі цієї ріки. Чайки йшли за течією ріки в строю, одна за одною. Попереду – дві, як розвідка (підкреслено мною. – *Д.Л.*), потім чайка похідного отамана, а за нею – всі інші” [190, с.78]. Зазначимо, що із західноєвропейського досвіду козаки перейняли організацію сигнальної служби – на суші (сторожові вежі), на морі – сигналізацію прапорами розвідувально-авангардної чайки.

Просувалась чайка тихо, а флотилія в районах загрози йшла у згущенні, чайка біля чайки. Рікою пливли одна за одною.

Чайка мала певні переваги над іншими бойовими плавзасобами, була досконалим і дуже дешевим знаряддям боротьби. Ставала вона незамінною в боях біля берегів, на водах з численними мілинами, недоступними для великих кораблів, і на ріках.

Якщо у XV – XVI ст. козаки билися з турецькими кораблями в дніпровських плавнях, то вже в XVII ст. чайкам доводиться зустрічатися з турецькими ескадрами у відкритому морі [223, с.478].

Треба зазначити, що флотилії чайок в основному ухилялися від боротьби з турецькими військовими кораблями. У битві з кораблями, оснащеними артилерією, козаки могли зазнати втрат, тому поводитись вони обережно й намагались використовувати переваги власних човнів. Коли ж їм випадало зіткнутися у відкритому морі, запорожці починали “крутити веремію”. Останні на повній швидкості підходили до турецьких суден, давали залп із гармат і рушниць, а тоді відходили. Маневр повторювався декілька разів, завдаючи ворогу значних пошкоджень [129, с.9].

Але найефективнішим способом боротьби чайок з турецькими кораблями був абордаж. Група чайок, найчастіше – вночі, швидко наближаючись до турків і маневруючи, примушувала атакований корабель розпорошувати артилерійський вогонь. У хвилини, коли пушкарі підготовляли гармати до наступних пострілів, чайки блискавично підходили до корабля. Оскільки ядра з гармат, розставлених на палубі високих турецьких кораблів вище чайок, не чинили їм шкоди, козаки вторгалися на палубу і вступали в рукопашний бій [190, с.79].

Варто зазначити також, що походи козацького війська на море були викликані насамперед потребою у захисті батьківщини, й головною їхньою метою було служіння християнським та патріотичним ідеалам, звільнення бранців з полону. Так, у 1608 р. “дивною хитрістю” козаки здобули Перекоп,

а у 1609 р. спустошили в гирлі Дунаю Кілію, Ізмаїл та Білгород. У 1612 р. здійснили вдалі походи і зруйнували укріплення фортець у Варні, Гезлеві та інших.

За словами М. Грушевського, “роки 1613-1620, се героїчна доба особливо морських походів козацьких на турецькі краї” [95, с.343]. Це були роки, коли походи неодноразово очолював Петро Сагайдачний.

Треба зазначити, що перебуваючи в залежності від Речі Посполитої, козацтво в окремих випадках у кінці XVI – першій чверті XVII ст. виступало уже як автономне військово-економічне угруповання, з яким були змушені рахуватися європейські держави.

Зусилля гетьманів і козацької старшини концентрувались на таких напрямках:

- через морські та суходільні бойові походи регулювати до потреб Війська Запорозького напругу у стосунках Польщі з Туреччиною і Кримським ханством – це була основна стратегічна лінія козацької старшини;

- прагнення до кінця розіграти так звану “московську карту”, зважаючи на “Смуту” у державі і неперервні польсько-московські війни першої чверті XVII століття;

- відстоювання інтересів козацтва в плані збільшення реєстру, привілеїв і конфесійного питання.

У руслі реалізації задумів ключове місце посідав перший чинник, зокрема морські походи козацького війська.

Морським походам запорожців завжди передувала попередня розвідка. Розвідувальними джерелами козаків були полонені турки і татари, купці, які прибували на Січ для торгових операцій, звільнені бранці. “Маючи від втікачів з турецьких галер докладні відомості про укріплення на всьому Чорноморському узбережжі Туреччини, вони зненацька налітали на тамтешні міста” [190, с.85].

Про активну участь останніх у морських виправах свідчить той факт, що саме за допомогою колишніх “потурнаків” козаки 1614 року зруйнували Синоп. Козацькими інформаторами на ворожій території були українські кобзарі і бандуристи. Співаючи своїх дум та пісень, вони збирали цінні відомості про поселення й міста, окремі маєтки і замки, чисельність їх населення та гарнізонів, особливості та слабкості укріплень, розміри можливої військової здобичі тощо. Вся зібрана інформація доставлялася на Запоріжжя, де за її допомогою виробляли плани майбутніх походів [129, с.8].

Морські походи, які відбувались у першій чверті XVII ст., свідчать, що вони не проводились наосліп, а старанно готувались заздалегідь із високопрофесійним знанням справи. Причому першорядного значення надавалось з'ясуванню шляху до об'єкта походу, його географічному розташуванню, системі укріплень, чисельності й озброєнню залоги тощо [204, с.53].

Зазначимо, що якщо було втрачено фактор раптовості нападу на противника, козаки змінювали тактику. Вони причалювали до пустельних берегів, “відсиджувалися” там певний час, а вже потім, із суходолу, брали “на шаблю” якесь турецьке місто, громили його береги й гарнізони, які очікували нападу з моря [100, с.55].

Це ще раз підтверджує, що контррозвідувальні заходи відносно походу: місце нападу, коли і як, кількість козаків, маршрут повернення на Січ тощо – тримались у суворій таємниці як від ворога, так і від більшості козаків.

Після того як на початку XVII ст. вихід у море запорожців здійснювався майже регулярно, були наведені контакти відносно зміцнення дружніх відносин з правителями Західної Грузії, Персії, донськими козаками, котрі перебували у ворожих стосунках з урядом Порти. Зав'язування певних контактів з грузинськими князями на початку XVII ст. диктувало козакам необхідність мати в цьому районі союзників і опорні пункти для укриття на випадок поразки у морському поході чи загрози йому [190, с.63]. Це свідчить

про те, що керманічі морських експедицій завчасно турбувались про долю козаків і вживали контрзаходів у разі невдалого походу.

Про те, що козаки контролювали певні ділянки Чорного моря, свідчать записки італійського мандрівника і дипломата П'єтро Делла Валле. При зустрічі з шахом Персії Аббасом Великим і з козацьким послом Стефаном Аббас, звертаючись до наближених, заявив: "Ви не знаєте, що це за люди, не знаєте, яка вартість цих людей і як з ними треба поводитися. Це ті, що панують на Чорному морі, що здобули стільки міст, що зробили туркам так багато лиха. Вони можуть зробити нам велетенську послугу" [104, с.128].

Для одержання відомостей про чисельність та плани турків і татар широко використовувалися козацька розвідка з метою захоплення "язика", організація диверсій чи, наприклад, такий хід: спеціально здавшись у полон, ввести противника в оману. Необхідно підкреслити, що "організація розвідки вважалася одним із важливих обов'язків козацької старшини" [192, с.122]. В козацьку розвідку відбирали, безумовно, відданих і мужніх запорожців, тих, "хто хотів за християнську віру бути посадженим на палю, хто хотів бути четвертованим, колесованим, хто хотів би прийняти всякі муки" [192, с.121]. Саме таких козаків посиляли в далекий тил для збору розвідувальних даних про супротивника. Найцінніші відомості про чорноморське укріплення і силу ворога, звісно, надходили безпосередньо від утікачів та звільнених осіб з турецької неволі, зокрема галерників [63, с.86]. Зафіксовано багато випадків, коли невірники-веслярі самі піднімали на турецьких кораблях повстання, захоплювали судна і повертались в Україну. Так, одне з найбільших таких повстань відбулося восени 1627 року на флагманській галері адмірала Касимбека у порту Метеліно (о. Лесбос). Очоловав його уродженець м. Бар на Поділлі М. Якімовський. Перебивши охорону, втікачі дісталися півдня Італії, звідки через Рим прибули до Кракова і влітку наступного року вступили на рідну землю [19, с.9].

Завершивши бойову операцію, козаки швидко поверталися назад. Турки, які вже вивчили стратегію і тактику запорожців, вживали певних контрзаходів. Однак їм нечасто вдавалося розгадати задум козаків. Коли розвідка сповіщала про турецьку засідку на Дніпрі, то козаки притоплювали свої чайки, залишали біля них кількох досвідчених “товаришів”, а самі вирушали в обхід. При потребі вже через кілька днів їх флот знову поставав у повній силі [100, с.55].

Після завершення морських походів залишалася проблема повернення на Січ. Вхід у гирло Дніпра майже завжди перекривала турецька ескадра. Тоді козаки висаджувалися неподалік від Очакова і волоком перетягували човни у Дніпро вище розташування противника. Коли розвідка пересвідчувалась, що турки і татари щільно перекривали протоки біля Очакова, вступав у дію запасний контррозвідувальний план повернення додому. Козаки повертались через Керченську протоку Азовським морем до гирла Дону і піднімались до верхів'я річки Кальміус, далі перетягували човни до річки Вовчі Води і через Самару діставалися до Дніпра. “Мають козаки ще один зворотний шлях – вертаються через Донський лиман” [9, с.72]. Зокрема, піднявшись річкою Молочною і перетягнувши волоком чайки у річку Конку, спускалися в Дніпро. За дослідженням історика С. Коломойця, “Сагайдачний став своєрідним першовідкривачем цього шляху з моря на Січ” [129, с.9].

Зрозуміло, що без систематичного й копіткого аналізу розвідувальної інформації та своєчасного контррозвідувального забезпечення домогтись успішного проведення морського походу було неможливо.

Необхідно зазначити також поєднання морських походів з донськими козаками, де враховувались дані розвідки відносно спільних дій проти Туреччини і Кримського ханства, узгодження виходу в море Дніпром та Доном для реалізації задумів.

Свідченням цього є архівні матеріали, зокрема, повідомлення воронезького воєводи М. Борятинського царю Михайлу Федоровичу за 1615

рік: “А в распросе, г-рь, мне сказали, что прислали к нам на Дон к отоманам и козакам и ко всему войску запорозские черкасы, чтобы им прислать к ним в Запороги отамана или козака доброго, а говорить бы им о добром деле... И оттоманы, г-рь, донские козаки выбрали козака Дружину Трубникова, и ему, деи, дали подмоги и посылают его в Запороги тот час...” [17, с.88-89].

Із грамоти Донського війська до царя в Москву за 1616 р. дізнаємось про прибуття на Дон двох тисяч запорожців після невдалої сутички з турецьким флотом і неможливість прорватися через турецький заслон біля Очакова [17, с.115].

Ці архівні матеріали підтверджують факт контррозвідального забезпечення запорозьких козаків у разі невдалої спроби прорватися на Січ і перечекати певний час на Дону.

Вінцем морської слави запорозьких козаків під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного, безперечно, була операція із взяття фортеці Кафа (Феодосія), звільнення великої кількості бранців і перевезення частини їх назад в Україну. У XVII ст. Кафа була і залишалась найголовнішим невільницьким ринком на узбережжі Чорного і Середземного морів. План підготовки до взяття Кафи готувався ретельно.

У червні 1616 року була попередньо організована розвідка боєм із взяття фортеці, в ході якої були виявлені її сильні і слабкі місця. “А приходило, г-рь, их человек с триста от Азова морем для погрому крымских деревень. И русские, де, г-рь, донские козаки с теми запорожены тут приходили” [17, с.102]. Всі дослідники, які торкалися питання морських походів у першій чверті XVII ст., у більшості концентрували увагу на постаті гетьмана Петра Сагайдачного, залишаючи на другому плані саму організацію та проведення цих походів, ролі при цьому розвідки.

Аналіз історичних досліджень морських походів дає підстави стверджувати, що тільки два рази в них згадується про очолення морських походів у 1616 році гетьманом Петром Сагайдачним. Це розгром під

Очаковом у липні турецької ескадри, яка налічувала 14 галер, козакам вдалося захопити 6, а решта втекли. Після цього запорожці зробили маневр, ніби вони повертаються на Січ, і, минувши Очаків, через п'ять днів здобули Кафу. В кінці серпня – першій половині вересня 1616 року відбулась ще одна, під керівництвом Петра Сагайдачного, козацька виправка на Чорне море, де вони завдали поразки турецькому флотоводцю М. Цигалі-паші [95, с.354-355].

Але в історію України Петро Сагайдачний увійде як флотоводець, який взяв на той час неприступну фортецю Кафа і звільнив з полону сотні бранців.

Розглядаючи морський похід на Кафу крізь призму оцінок військової операції, й зокрема говорячи про роль розвідки, необхідно зазначити, що козацька старшина правильно оцінила інформацію відносно збору під Кафою турецьких і татарських військ для їх подальшого походу на війну з Персією. Враховуючи розвідувальні дані, був розроблений план операцій із взяття Кафи, і гетьман Петро Сагайдачний особисто очолив морську виправку.

Опис облоги і штурму фортеці, поданий посланцями в Криму Ф. Челюсткіним і П. Даниловим у серпні 1616 р. – це одне з небагатьох свідчень тодішньої козацької тактики з врахуванням розвідувальних даних взяття укріпленої фортеці з введенням в оману охорони: “Пришли, де, те козаки к Кафе безвестно в ночи, а караульщиком сказались турского людьми, а идут в Кизилбаши(Персією) (підкреслено мною. – Д.Л.). Да в кою пору караульщики их распрашивали, а иные де, в теж поры, приметав к городу лесницы, в город переметались и караульщиков пересикли всех и варота городовие товарищам отворили” [17, с.103]. Очевидно, що сторожу ввели в оману турецькі галери, захоплені в бою на Дніпровському лимані. Це відбито і на гравюрі у виданні панегірика К. Саковича. Це була взірцева операція, проведена на першому етапі козаками-розвідниками, яка й сьогодні може служити прикладом для будь-якого сучасного військового спецназу.

Особливістю взяття запорожцями у 1616 р. Кафи було те, що це був не просто напад на одне з причорноморських міст Османської імперії, а операція проти важливого центру турецької работоргівлі. “Цю обставину козаки вочевидь брали до уваги, обираючи Кафу об’єктом своєї атаки. Адже, як показав розвиток подій, похід на це місто не звівся до звичного для запорожців здобичництва... – він мав також яскраво виражений визвольний характер” [184, с.182]. Після здобуття Кафи запорожці взяли курс до Дніпровського лиману, а звідти вгору Дніпром до Запорозької Січі [184, с.182].

Факт реального усвідомлення учасниками своєї морально значущої місії визволителів християн з рабства засвідчує порятунок козаками вочевидь сотень християнських бранців, яким вони давали місце у своїх човнах, відмовляючись без жодного жалю від частини захопленої здобичі.

Отже, у вибудованій ієрархії цінностей того часу на першому місці був захист рідної землі від ворога, який здійснювався у формі випереджувальних ударів на його території. Над другим була чеснота християнського рицаря, як визволення з неволі християнських бранців, і лише потім фактор здобуття запорожцями “козацького хліба”. Таким чином, неважко переконатися, що військове здобичництво – в розумінні захоплених бойових трофеїв і різних матеріальних цінностей для потреб переможців, було для запорожців справою, що підпорядковувалася більш високій меті: служінню християнським і патріотичним ідеалам [184, с.184].

Зазначимо також, що план відносно взяття Кафи дає можливість простежити роль козацької розвідки у Війську Запорозькому.

По-перше, детальний підхід до проведення морської операції і збереження об’єкта нападу у таємниці.

По-друге, прагнення козацької старшини ретельно враховувати військово-політичну ситуацію в регіоні. Обізнаність з планами Порти і Кримського ханства, що говорить про добре поставлену розвідку, розгром

перед цим турецької ескадри дали можливість козакам сконцентруватись на основній меті – захоплення фортеці Кафа. “Козацький провід швидко прорахував ті перспективи, які відкривало майстерне використання такої специфічної ситуації. Хитрощі, помножені на суто військову вправність, мали, за задумом, принести сподіваний результат... Козацтво не тільки засвідчило свою зрослу військову потугу, а й показало себе принципово здатним до організації осмислених, добре підготовлених морських походів” [77, с.172-173].

Звістка про взяття фортеці Кафа швидко облетіла держави, втягнуті у вир протистояння з Османською імперією. Наскільки міцна козацька звитяга вкорінилась у пам’яті сучасників, свідчить той факт, що з нею пізніше порівнювали інші козацькі облоги і штурми фортець. Архівні матеріали свідчать, що після успішного рейду козаків у 1617 році по московському прикордонню, у процесі чого їм вдалося захопити Оскол і штурмувати Воронеж та Білгород, були застосовні схожі тактичні підходи до оволодіння цими фортецями з перебігом облоги і штурму Кафи. Це говорить про те, що військове мистецтво вивчалось козаками і при необхідності застосовувалось на ділі.

Спираючись на інформацію очевидців, думний дяк Петро Третьяков у лютому 1617 р. наголошував у Москві перед кримським послом Мегмед-агою: “И черкасы (козаки) пришли к Осколу безвесно тем же обычаем, как к Кафе, и по грехом Оскол взяли таким же обычаем, как учинили над Кафою” [17, с.106].

Взяття Кафи – це яскравий приклад військового таланту гетьмана Петра Сагайдачного. Він цінний тим, що виразно показує, як ретельно козаки Війська Запорозького ставились до морських виправок, а саме: вибір конкретного об’єкта і часу; напрям удару; рішучість і активність дій; раптовість, висока маневреність та мобільність; завдання першим удару з перехопленням ініціативи. Все це тягне за собою широкий спектр підготовки,

в тому числі розуміння отриманих розвідувальних даних, дотримання суворої дисципліни під час походу, тобто всіх заходів, без яких перемога у бою і війні неможлива. Все це актуально й сьогодні.

Регулярні морські походи запорожців завдавали чутливих ударів по Османській імперії. Водночас зріс авторитет українського козацтва. У зв'язку з цими обставинами у 1617 р. уряд Порти став погрожувати війною проти Речі Посполитої.

Король змушений був піти на договір з Туреччиною, перший пункт якого гласив: “Розбійники козаки не повинні виходити з Дніпра на море, в краях цісарських ніяких шкод не мають чинити, взагалі якимсь способом вони мають бути змушені, аби більше ані від нас, ані від козаків не було ніяких шкод, так щоб цісарському флоту більше не було потреби виходити на Чорне море, і ми обіцяємо і зобов'язуємо козаків та їх край приборкати і покарати” [95, с.359].

Аналіз успішних чорноморських походів у першій чверті XVII ст. свідчить, що вони ретельно готувалися заздалегідь з врахуванням розвідувальних даних, причому першорядного значення надавалося з'ясуванню шляху до об'єкта походу, його географічному розташуванню, системі укріплень, чисельності й озброєності залоги тощо. А домогтись цього без копіткого систематичного збору відповідної інформації було просто неможливо [204, с.53].

Свідченням цього є морські походи у 1624 році на чолі з Оліфером Голубом та Григорієм Чорним. У той рік турки хотіли силою зброї усунути від влади кримського хана Мехмед-Гірея й посадити на престол Джанібек-Гірея, і зі Стамбула до Кафи вирушив турецький флот на чолі з Капудан-паші Реджеба.

Мехмед-Гірей та його брат Шахін-Гірей покликали на допомогу запорожців і разом з ними завдали поразки силам Капудан-паші [184, с.172]. Поки османський флот був біля берегів Криму, Стамбул залишався

беззахисним перед запорозьким флотом, чим і скористалися козаки [95, с.512-515].

Вдалі морські походи влітку 1624 р. яскраво свідчать про те, як козацька старшина успішно використовувала розвідувальну інформацію відносно перебування турецького флоту за межами Босфорської протоки.

Історія морських походів українського козацтва показує, що зародження і розбудова козацького флоту починається з другої половини XVI ст. Цим самим спростовується твердження, що Чорноморський флот був завжди російським.

Погоджуємося з висновками історика О. Гуржія, що “завдяки воєнному морському флоту козаків, протягом століть розхитувалась і сковувалась міць однієї з найсильніших морських держав – Османської імперії. Козацтво оберігало етнічну територію українського народу. Без допомоги козацького флоту в майбутньому Російській державі не вдалося б їх вирішити” [100, с.58].

Зазначимо, що вивчення ролі розвідки у морських походах козаків у кінці XVI – першій чверті XVII століття сприятиме ширшому розумінню військових традицій, воєнного мистецтва у розбудові та реорганізації воєнно-морського флоту України.

3.3. Участь козацької розвідки у війні Корони Польської проти Московської держави (1617-1618 рр.)

Необхідно зазначити, що безпосередньо в ході бойових походів українського козацтва на початку XVII ст., які проводились як на суші, так і на морі, були вироблені нові принципи воєнного мистецтва, окремі аспекти якого не втратили своєї актуальності і в теперішній час, зокрема, це штурм і взяття у 1616 р. фортеці Кафа, Хотинська війна 1621 р.

Щодо висвітлення питання участі козацтва у війні Корони Польської з Московською державою і зокрема походу гетьмана П. Сагайдачного на

Москву необхідно розглянути заходи, які були спрямовані на успішне проведення даної кампанії. Козацьке військо, що взяло участь у Польсько-Московській війні (1617 – 1618 рр.), постало в межах мобілізаційних заходів, які здійснила самоорганізована та самовладна спільнота воїнів, котра ще наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст. виробила основи власної військово-політичної організації – Війська Запорозького, що базувалося на республікансько-демократичних порядках [185, с.51].

З початку XVII ст. козацтво посилюється, зростає чисельно і починає все більше впливати на політичне життя Речі Посполитої. Козаки ігнорують місцеву адміністрацію. На сеймі 1616 року було навіть зроблено заяву, що козаки “ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів (польських. – *Д.Л.*) не слухають, самі по собі права заводять, самі вряників постановляють і ніби серед великої Речі Посполитої створюють другу республіку” [193, с.174].

Все більше козацтво втручається в церковні справи, активними морськими походами загрожують зірвати мир між Польщею і Туреччиною.

Упродовж 1614-1618 рр. на адресу польського уряду лунали постійні погрози турецької влади через морські походи запорожців і пограбування володінь Османської імперії та Кримського ханства.

Це спонукало уряд Речі Посполитої до вирішення козацького питання через спеціальну комісію, у яку б входили представники Війська Запорозького. Йшлося про переговори з козаками, які за спеціальним комісарським мандатом здійснювали представники Варшави. Вільшанська угода 1617 р. не дала польській владі бажаного результату – цілковитого упокорення українського козацтва та радикального скорочення його соціальної бази.

У 1617 році польський гетьман С. Жолкевський з кварцяним військом перебував на Поділлі у зв'язку з очікуваним великим наступом турків. Його спроби залучити до війни Військо Запорозьке виявилися марними. Козаки

самостійно у 1616-1617 роках здійснили цілий ряд морських і сухопутних походів проти турецьких володінь [184, с.184-185].

Але досягши мирної угоди з турками, Жолкевський рушив до урочища Суха Вільшанка на переговори з представниками Січі. Крім делегації, він зустрів там і козацьке військо. Жолкевському, розуміючи, що польських сил замало, не залишалось нічого, як підписати угоду (вона була ухвалена 28 жовтня 1617 р.), яка не вирішила суперечності між урядом Польщі і козаками. Була прийнята постанова у вигляді двох декларацій – комісарської (польської) і козацької, які де в чому між собою відмінні.

Зокрема, польські комісари наполягали на обмеженні козацького реєстру тисячею козаків, а межа реєстру в козацькій декларації не визначалася. Козакам заборонялись морські походи, все реєстрове військо повинно бути в межах королівських володінь. Згідно з козацькою декларацією, гетьман має обиратися військом і лише після цього затверджуватись урядом. Був прийнятий і цілий ряд інших положень [95, с.356-363].

Прийнята з цього приводу постанова сейму Речі Посполитої теж не відрізнялася чіткістю, і це насамперед було пов'язано з розгортанням Московської військової кампанії, де уряд мав певні наміри щодо залучення походу на Москву Війська Запорозького.

Необхідно зазначити, що на початку XVII століття українське козацтво мало чітку організаційну структуру, і можна констатувати, що на той час в Україні склалися всі необхідні умови для створення не тільки чисельної армії, але й забезпечення високого рівня її боєздатності.

Проведений аналіз свідчить, що у першій чверті XVII ст. чисельність Війська Запорозького порівняно з кінцем XVI ст. зросла більш ніж утричі [101, с.16].

Спираючись на цю військово-політичну силу, козаки вступили у тяжку боротьбу проти агресивних намірів Порти і цим зробили свій вагомий внесок у зменшення турецької експансії в Західну Європу. Козацтво стало

виконувати історичну місію “національного речника українського народу” [167].

Його зміцнення сприяло посиленню ефективності боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Особливо успішними були походи у першій чверті XVII ст., окремі з яких організовувалися і проводилися під керівництвом славнозвісних гетьманів Дмитра Барабаша, Якова Бородавки, Петра Сагайдачного та інших. Цілком зрозуміло, що при цьому приділялася велика увага як збору інформації про місце перебування й сили противника (з цією метою постійно розсилали з табору у різні напрямки розвідників), так і збереженню у таємниці власне пересування [118, с.23].

Ось як про це пише Д. Яворницький: “... вони йшли переважно вночі, вдень же зупинялися у глибоких балках, великих байраках і дрібних чагарниках. У дорозі вони вдавалися до найрішучіших заходів обачності: не розпалювали вогнів, не курили люльок, не дозволяли ржати коням, зав’язували їм морди платками, мотузками чи ремінцями, намагалися розмовляти між собою стримано, впівголосу чи навіть зовсім пошепки; для орієнтації у місцевості брали з собою так званий нюрнберзький квадрат, тобто різновид компаса” [230, с.386].

Стосунки Запорозької Січі з Московською державою склалися не кращим чином. Це пояснювалось тим, що царський уряд підтримував дипломатичні стосунки з турками і татарами з наміром залучити їх до спільної боротьби проти Польщі, тобто і українського козацтва, на той час складової частини Корони Польської. Щоб виправдати свої вчинки перед урядом Порту, кримська верхівка звинувачувала Польщу і Московську державу й тим самим постійно підштовхувала Туреччину до експансії на Північ і Захід. Дипломатичним шляхом добитися припинення ординських нападів було неможливо.

Українським землям діставалось значно більше, ніж землям Московської держави і Речі Посполитої. Причин було багато. Однією з них було підбурювання керівництва Кримського ханства проти Польщі через московську дипломатію.

В офіційній грамоті царя Михайла Романова до кримського хана Джанібек-Гірея, поданій у квітні 1617 року, прямо говорилося про те, що польський король спеціально посилає козаків нападати на кримські каравани; ці відомості нібито добути через “язиків” – захоплених воєводами козаків, які брали участь у цих нападах. У відповідь, кримські дипломати також на переговорах з офіційними особами Московської держави хвалилися успіхами у боротьбі проти запорозьких козаків [17, с.111-112]. У такому складному контексті міжнародних відносин стає зрозумілим похід запорожців на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним на Москву.

У 1617 році Річ Посполита в черговий раз втручається у боротьбу за царський трон Московської держави. Син польського короля Сигізмунда III Владислав претендував на корону. Польське військо під його керівництвом дійшло до Москви, де зупинилось, періодично відбиваючи атаки московських стрільців і ратників, чекаючи військової допомоги, аби заволодіти тронем.

Для здійснення цього плану польський уряд звернувся по допомогу до козацької старшини Війська Запорозького. Козацька рада погодилась взяти участь у війні, але було виставлено ряд умов, зокрема, збільшити реєстр козацького війська, гарантувати безпеку козацьким родинам, забезпечити в українських землях свободу православного віросповідання. Потрапивши у критичне становище, король і сейм погодились на окремі вимоги козацької старшини. Петру Сагайдачному уже в поході королевич Владислав прислав військові клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку, знамена як ознаки гетьманської влади.

При організації походу яскраво проявився полководницький талант гетьмана. Він відмовився від шаблонного плану йти на Москву маршем для об'єднання з польським військом через Смоленськ і Вязьму, де була організована міцна оборона. Петро Сагайдачний обрав новий шлях пересування війська, щоб непомітно підійти до Москви [213, с.24].

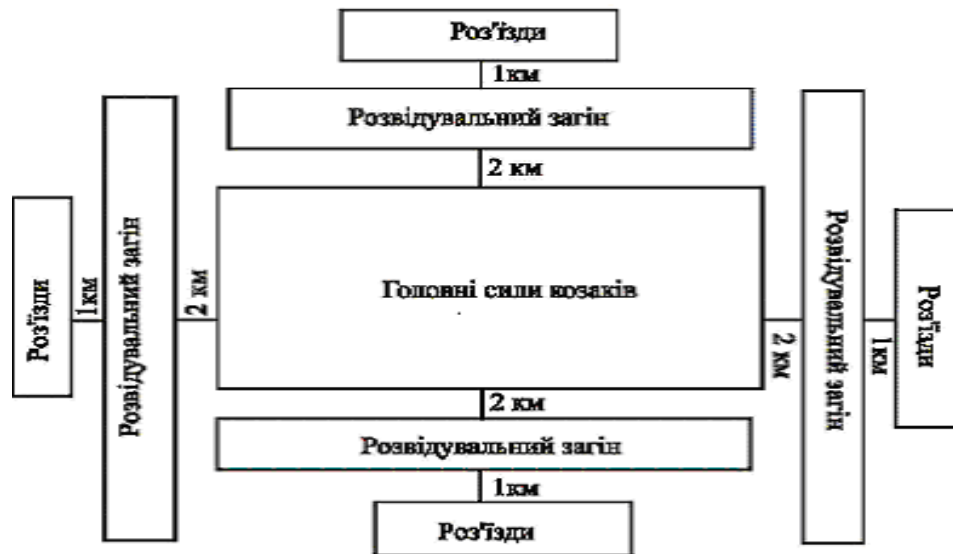
Зазначимо, що військова кампанія 1618 року відбувалась у важких умовах. Перед походом була проведена глибока розвідка, про це стверджує дослідник Ю. Тис-Крохмалюк: “На все це треба було часу і поважних зусиль в напрямку розвідки ворожого краю по незнаних досі шляхах боїв. Цілий час надуми Сагайдачного, тобто від 1617 року, був певно призначений на організацію походу і розвідку, ведену купцями, монахами, козаками та кобзарями” [213, с.26].

Враховуючи історичний досвід кінця XVI – першої чверті XVII століття, на підставі досліджень Ю. Мицика та І. Стороженка [158, с.48-52] і свідчень безпосереднього спостерігача бойових дій за участю козаків першої половини XVII ст. Г. Левассера де Боплана визначена схема організації ведення розвідки у Війську Запорозькому на марші.

Зокрема, Г. Боплан у своїй праці пише: “... Вони ставлять вози двома рядами, вісім чи десять возів попереду, стільки ж позаду, а самі стають у середину з мушкетами та короткими списами, косами на довгих держалнах. Найкращі вершники їдуть біля возів і варту ж відправляють на чверть милі (німецька миля 7,53 км. – *Д.Л.*) вперед і назад, і на таку саму віддаль по боках, аби виявити татар. А як забачать ворога, подають сигнал, і тоді табір зупиняється...” [9, с.62].

Козацькі походи відбувалися одним шляхом, відділ за відділом. Військо було убезпечене з усіх боків кіннотою, яка мала розвідницькі завдання на близьку і далеку віддаль. Особливо важливі були розвідки загонами, що мали на меті дістати “язика”, тобто розвідати розташування, стан і чисельність ворожого війська [213, с.9].

Ведення розвідки козацьким військом на марші виглядало наступним чином:

Подана схема організації ведення розвідки козацьким військом на марші підтверджується описом Г. Л. де Боплана [9, с.62] і Ю. Тис-Крохмалюком [213, с.9], Д. Яворницьким [230, с.386], Ю. Мициком та І. Стороженком [158, с.48-52] та іншими дослідниками.

Участь українських козаків у поході на Москву пояснювалася й ворожим ставленням частини українського козацтва до уряду царя Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували дружні відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їх орди нападати на Річ Посполиту [13, с.62], що загрожувало українським землям. Навіть донські козаки в період підготовки походу на Москву через отамана В. Юміна і осавула А. Гаврилова передали Владиславу заяву про те, що хочуть йому “правдою служити и прямить” [203, с.101-102].

Перед виступом 20-тисячного козацького війська гетьман здійснив ще одну розвідку, щоб з’ясувати, яким шляхом краще пересуватись, а також стан московського війська, обстановку з провіантом на шляху бойових дій, стан оборонних споруд, міст і містечок. Спираючись на розвідувальні дані, він розробив стратегічний план походу. На першому етапі, аби ввести в оману

противника, він завдав декілька відволікаючих ударів із заходу – в район Смоленська [151, с.182].

Головні сили вирушили іншим шляхом – у напрямку Тули. Маршрут, який обрав гетьман для походу, попри всі негаразди, був на той час найкращим з тактичного погляду. Висока мобільність козацьких сил на театрі воєнних дій була можливою тому, що їхній рух не сковувала важка артилерія, для транспортування якої потрібно було здійснювати великі інженерні роботи на переправах, а також мати громіздкі обози, які б заважали швидкому просуванню. Основне навантаження лягло на піхоту. “Легка козацька кіннота була мало придатною до зтяжнього бою... Зате незамінною була вона в розвідчій службі” [213, с.11].

Як талановитого полководця Петра Сагайдачного у кампанії 1618 р. вирізняє те, що поряд з наступальною тактикою він надавав перевагу раптовим ударам по противнику, позбавившись від “табірної стратегії” [185, с.102]. Впродовж червня-жовтня 1618 р. козацькі загони здобули міста Лівни, Єлець, Лебедян, Данков, Скопин, Рязьськ, Песочня, Шацьк, Косимов, Росанов і багато інших містечок, пройшовши за цей час понад тисячу кілометрів.

Стрімко втрутившись у польсько-московську війну, запорожці радикально прискорили своїми бойовими операціями події, що розвивалися на театрі воєнних дій. Вони енергійно змінили баланс сил на користь військ, які вторглися в Московську державу [185, с.411].

Розглядаючи основні засади стратегії й тактики, які були застосовані у Московському поході, необхідно відзначити, що власне рішучий бій вважався гетьманом Петром Сагайдачним як найкращий із засобів досягнення мети. Питання ж стосовно взяття міст, фортець і містечок на шляху просування до Москви він розглядав з позиції військової доцільності. Про це свідчать і архівні матеріали. Так, незалежно від результатів штурму Зарайська він йшов до головної мети – з’єднання з силами королевича Владислава [17, с.141-143]. Підтвердженням цьому є той факт, що,

припинивши облогу Михайлова, П. Сагайдачний, не гаючи часу, віддав наказ полковнику Федору Бориспольцю очолити двохтисячний загін для проведення розвідувально-диверсійних заходів на підступах до Москви з півдня – Мещерського краю [17, с.143].

У жовтні 1618 р. козаки з'єдналися з військами Владислава. Почалась облога і штурм Москви. Існує багато версій з приводу того, чому керівники війська Речі Посполитої і козацького війська не проявили наполегливості, аби оволодіти Москвою. Безпосередній хід бойових дій по облозі Москви ми не розглядаємо – це тема окремого дослідження.

Невдалий штурм Москви значною мірою був зумовлений прорахунками Я.-К. Ходкевича, як головнокомандувача цією операцією. Що стосується гетьмана Петра Сагайдачного, то швидше за все, як політичний діяч, він передбачав, що посилення однієї зі сторін Польщі чи Московської держави, Османської імперії чи Кримського ханства не буде на користь Запорозькій Січі. Так, після укладення Деулінського перемир'я 542 козаки на чолі з Ж. Коншиним пішли на службу до московського царя [185, с.153]. Ждан Коншин скористався настроями, які панували під час відступу козаків з Московії, і переконав їх у перевагах царської служби. Зауважимо, що гетьман Петро Сагайдачний не вживав будь-яких репресивних засобів щодо їх повернення в Україну. Перехід інших груп запорожців на московську службу також свідчить про зазначене. І цілком зрозуміла поведінка Петра Сагайдачного, який пізніше від імені Війська Запорозького просив у єрусалимського патріарха Феофана III відпустити їм “тріхи пролітої крові християнської” [8, с.340].

Повертаючись в Україну через Курськ, він посилає делегацію до міста відносно мирних намірів просування. Наведемо ще один історичний факт, підтверджений архівними матеріалами. Через рік після повернення з Московського походу Петро Сагайдачний направив до Москви посольство на чолі з козацьким осавулом Петром Одинцем для налагодження спільних дій

щодо служби козаків на боці царя і з цього приводу обмінявся з царським урядом грамотами [13, с.3-6].

Як бачимо, політичні і воєнні маневри Петра Сагайдачного свідчать про те, що всі його дії як гетьмана козацького війська йшли на користь Запорозькій Січі.

Загроза взяття столиці змусила царя Михайла Романова укласти з Польщею мирну угоду. За Деулінським перемир'ям (1618 р.), Москва поступилася Короні Польській Чернігово-Сіверськими і Смоленськими землями. Козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним повернулися в Україну. Король не спішив виконати своїх обіцянок. Протиріччя між козаками і Річчю Посполитою залишались.

З аналізу відносно складу козацького війська бачимо, що за період життя та активної діяльності на військовому поприщі Петра Конашевича-Сагайдачного чисельність Війська Запорозького зросла в декілька разів. Аналіз кампанії походу на Москву 1618 р. також свідчить, що гетьман Петро Сагайдачний нічим не поступався видатним воєначальникам того часу в Європі, а з окремих аспектів військового мистецтва випереджав свій час. Він продемонстрував, що перемога над ворогом досягається рішучими діями. Гетьман намагався уникати довгої облоги міст і фортець, прагнув нав'язати противнику швидкий бій, готував несподівані удари, блокування шляхів, введення в оману супротивника відволікаючими діями, концентрував основні козацькі сили на головному напрямку стратегічного удару й надавав величезного значення фактору раптового удару по противнику. Водночас робилася ставка на воєнні хитрощі та активно використовувались загальновійськові засоби – артилерія, петарди, підпал укріплень за допомогою примету, а також різні облогові знаряддя, зокрема тури та драбини [185, с.248]. Велику роль при цьому відігравала козацька розвідка, яка здобувала необхідну інформацію через своїх інформаторів, що перебували на ворожій території задовго до походу на Москву. Безперечно,

що гетьман і козацька старшина докладно знали про розміщення ворожих сил і їх моральний стан.

За визначенням Ю. Тис-Крохмалюка: “Розвідка – була, є й буде дуже важливою підставою кожної операції. На здобуття “язика”, щоб висвітлити ворожі сили й наміри – посвячували дуже багато. З другого боку закриття своїх намірів і своєї сили було теж головним завданням” [213, с.12].

Відносно контррозвідувальних заходів щодо приховування своїх намірів у Московському поході свідчать архівні матеріали, зокрема, розповідь звенигородця Д. Александрова. Він подає загальну інформацію щодо кількісного складу козаків, які переправились через Оку, “... а где литовские люди, и оно того не ведает и языков у них не добилис” [17, с.158].

Про заходи, які вживалися польсько-козацьким командуванням щодо збереження своїх військових намірів, можна пересвідчитись із запису розповіді у Розрядному приказі полоненого гайдука М. Старомінського: “... Про черкас, про Саадашново (Сагайдачного) с товарищи, где они нынче стоят и ссылка с королевичем у них бывала ли, про то он не ведает” [17, с.169]. Доводилась також дезінформація про запорозьких козаків у кількості 40-42 тисяч [17, с.119; 185, с. 312-314].

У Московському поході майже все військо було озброєне рушницями, списами і шаблями. Кожен козак мав також сокиру, кирку, лопату, різноманітні шнури, тобто всі знаряддя, потрібні до будування валів та здобування ворожих укріплень [213, с.11].

Досягнення високого рівня воєнного мистецтва базувались і досягались на багатих традиціях попередніх поколінь. Застосування на полі бою сучасних прийомів, таких як “лава”, “табір”, “триангула”, “залповий вогонь” та інші, свідчить про те, що у Війську Запорозькому вони попередньо вивчались у Січі, носили регулярний характер і впроваджувались безпосередньо в бою.

Творчо використовуючи та удосконалюючи здобутки минулих поколінь, гетьман Петро Сагайдачний у військовій компанії 1618 року збагатив практику проведення бойових операцій. Гетьман добре розумів, що єдиним правильним шляхом для поліпшення тактики і стратегії у Війську Запорозькому є свідомо дисципліна та самовіддане ставлення до військового обов'язку. Хто відступав від цих правил, Петро Сагайдачний суворо карав: “Він був такий суворий, стримуючи козацькі свавільства, що з найменшої причини проливав щедро їх кров” [118, с.243].

Велику роль у підготовці козацьких військ та в їх бойовій майстерності відігравав фактор постійних навчань-оглядів з виконанням навчальних стрільб, змагання з шаблею і списом, здобування умовних фортець, мурів тощо [100, с.60-61].

Необхідно відзначити ще один чинник, який впливав на боєздатність українського козацтва, в тому числі й розвідки – що значна частина козаків Війська Запорозького була освіченими, а це, в свою чергу, поліпшувало їх бойове виховання та навчання.

Зазначимо, що гетьман Петро Сагайдачний як ніхто зі своїх попередників розумів, що від своєчасно отриманих даних про плани противника залежить результат не тільки бою, але й війни в цілому. Характерними рисами організації і ведення розвідки у Війську Запорозькому були: безперервність, активність, цілеспрямованість і мобільність. Усе це актуально й сьогодні [101, с.64]. В умовах розбудови Збройних Сил України доцільно не тільки залишати існуючу кількість розвідувальних частин і підрозділів, але й збільшувати їх.

3.4. Розвідувальні заходи польсько-українського війська у Хотинській війні (1621 р.)

Вершиною слави і таланту гетьмана Петра Сагайдачного як полководця стала Хотинська битва, в якій чи не вперше було завдано поразки Османській

імперії. І вирішальну роль у перемозі об'єднаних польсько-українських сил відіграли війська, керовані Петром Сагайдачним.

Аналіз теми про роль розвідки й контррозвідки під час Хотинської кампанії (1621 р.) дозволяє дійти висновку, що українськими вченими не охоплені всі сторони, в яких би всебічно висвітлювалися процеси розвідки й контррозвідки у проведенні бойових операцій Військом Запорозьким під час Хотинської війни.

У 1620 році турецьке військо завдало важкої поразки польській армії у Молдавії. Поразка на Цецорських полях відкрила ворогам шлях в Україну, і татари скористалися цією можливістю. В жовтні 1620 р. Буджацька орда вкотре пограбувала Поділля. Тому попри загострення українсько-польських відносин обидві сторони в інтересах спільної оборони мушили йти на примирення і об'єднання сил.

У листопаді 1620 р. у Варшаві був скликаний державний сейм, на якому послу Війська Запорозького полковнику Петру Сагайдачному, котрий прибув туди разом із представником відновленої православної ієрархії єпископом Й. Курцевичем, вдалося переконати уряд Речі Посполитої щодо відродження Київської митрополії. Король Сигізмунд III, володіючи розвідувальною інформацією про війну з Туреччиною, дав офіційні обіцянки щодо якнайшвидшого “заспокоєння грецької віри” [95, с.466].

Турецькі правителі знали, що козаки через свою розвідку та полонених турків і татар можуть довідатись про загарбницькі наміри Туреччини і, враховуючи це, навесні влаштують морський напад на будь-яке турецьке причорноморське місто. Щоб запобігти цьому, Осман II послав у Чорне море 40 великих галер із сильним військом і гарматами під командою Копудана-паші, а Халі-паші доручив охороняти турецькі транспорти в Чорному морі та пильно стежити за появою козаків біля турецьких берегів. У травні султан послав у Молдавію і в Україну під керівництвом Абдул-Керім-бея багато розвідників. Також як розвідників султан використовував купців, монахів,

що під виглядом богомольців і мандрівників йшли в Польщу та в Україну, розвідуючи місце перебування основних військових сил Польщі і Запорозької Січі, кількість воїнів, гармат, напрям руху армій, імена військових керівників та їхні плани [80, с.61].

В цей час, згідно з планом, який був узгоджений з правлячими колами Речі Посполитої, козацькі диверсійні загони вели активні бойові дії на побережжі Чорного моря. Вони енергійно діяли на підступах до Стамбула. Особливо дії запорожців на морі активізувались навесні і влітку 1621 року. Турецькі джерела повідомляють про успіхи козаків: “Султан вирушив до Нікополя, де дізнався, що татари вже пішли пљондрувати ворожу землю, а в перші дні червня йому доповіли про те, що козаки розграбували і спалили містечко Анхіл (за 12 годин їзди від Варни)... козаки на 18 чайках, спустившись по Дніпру, розорили деякі бессарабські поселення” [180, с.106]. Діючи швидко й енергійно на ворожих комунікаціях, запорожці перешкоджали постачанню османського війська, що просувалося по території Молдавії.

Це ж саме було зроблено розвідувально-диверсійними загонами гетьмана Я. Бородавки при його просуванні з козацьким військом до з'єднання під Хотином з поляками. Із турецької хроніки дізнаємося: “У день 15 серпня стали табором під Кончинами. Там дістали повідомлення від кримського хана, що козаки, перейшовши Дністер, за два дні шляху просунулися у глиб молдавської території і стали там табором” [180, с.106]. Метою був не лише збір розвідувальної інформації, а й дезінформації про місцезнаходження основних польських і козацьких сил та їхні наміри щодо з'єднання. Другим завданням було – відволікти частину турецько-татарських сил і загальмувати їхнє просування по спустошеній території. Незважаючи на очевидну нерівність сил, вони, за словами очевидця тих подій Якуба Собеського, “щасливо і з славою билися з турками” [22, с.63].

Про ефективність дій розвідувальних загонів козаків переконливо свідчить те, що султан був змушений послати на допомогу ханові проти війська гетьмана Я. Бородавки загони трьох пашів із 25 гарматами, а також те, що їхні засідки на берегах Пруту змусили зупинитися усе військо султана. Отже, героїчними діями козаків турецьке військо було затримано і це відіграло велику роль у тому, що козацькі та польські війська з'єдналися під Хотином майже на день раніше і встигли зайняти оборону до приходу основних сил Османа II.

Існує хибна думка окремих істориків, що гетьман Я. Бородавка не справився як керівник із проведенням військової операції щодо з'єднання козацьких і польських військ під Хотином, розпорошив козацькі загони у сутичках з противником. Навпаки, своїми діями розвідувально-диверсійні загони у Молдавії призупинили просування турецько-татарських військ, що дало змогу Війську Запорозькому прибути під Хотин раніше, ніж військам Османа II, що в кінцевому результаті вплинуло на загальний підсумок Хотинської битви. Про визначний внесок у розвиток козацької розвідки за часи гетьманатства Я. Бородавки писав і П. Жукович [113, с.169].

До крайніх засобів із ліквідації окремих керівників козацького війська на чолі з Яковом Бородавкою й обранням гетьманом Петра Сагайдачного спонукали політичні і військові потреби. Але докори сумління не покидали гетьмана до останнього подиху життя. На смертному одрі він наказав записати у поминальник “Якова гетьмана” [23, с. 27], тобто Бородавку.

Переможному завершенню воєнних дій у Хотинській війні сприяв фактор успішної розвідки і завдання ударів по ворожих тилах морськими силами запорожців. Один із козацьких загонів був направлений до гирла Південного Бугу з метою перешкодити татарам споруджувати переправи, а інші – в район Акермана і Константинополя для висадження морського десанту. За словами В. Заруби, “запорожці нарobili багато “шкоди”. Щоб врятуватися, татари залишили свої оселі і втекли під захист турецької армії в

Ізмаїл [116, с.167].

При дослідженні теми, зокрема ходу Хотинської кампанії, окремі історики й дослідники по-різному тлумачать кількість військ, які брали участь з боку Речі Посполитої і об'єднаних сил Османа II. В окремих випадках вони різняться від десятка до сотні тисяч. Згідно з “Реєстром Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році”, у козацькому війську налічувалось 41520 козаків [33, с.250]. Але треба зазначити, що ці підрахунки потребують певної корекції. Заслуговують на увагу спогади Аксента Кам'янецького, який стверджує, що в табір біля Хотина прибуло 45 тисяч козаків (без врахування молодиків і джур).

Найбільш точні дані щодо кількості війська з польської сторони дізнаємося із щоденника Я. Собеського: “... У війську Ходкевича було піхоти німецької, угорської і польської, разом з легкою і важкою кіннотою, всього 34 987 чоловік ... кількість нашої артилерії майже рівнялась козацькій, але до табору добралось тільки 28 гармат” [22, с.52-53]. Окремі польські історики називають цифру 26 тисяч [48, с.120]. Польський дослідник М. Нагельський стверджує, що козаки прийшли до Хотина 1 вересня і їх було 38 820 чоловік. Мали вони з собою власну артилерію у вигляді 20 бронзових і 3 залізних гармат, а також двадцять мішків з кулями [101, с.143]. Тобто кількість польсько-українського війська у Хотинській війні була не більше 75-80 тисяч вояків, – це разом з німецькими та угорськими найманцями, а також з донцями, яких налічувалося, за різними джерелами, від 200 до 700 козаків.

У листі учасника війни Чаплинського стверджується, що 1 вересня прийшло 30 тисяч піших та 10 тисяч кінних козаків, його свідчення збігаються з багатьма іншими [55, с.134].

Що стосується кількості військ з боку Османської імперії, то за багатьма дослідженнями, в тому числі Л. Підгорецького, Н. Рашби, під Хотином Осман II зібрав не менше 100 тисяч боєздатних воїнів з 62 гарматами [174, с.134].

Англійський історик Норман Дейвіс у праці “Історія Польщі” відносно чисельності військ у Хотинській війні доводить наступне: “П’ятдесят п’ять тисяч поляків і козаків під проводом гетьмана Ходкевича і отамана Сагайдачного були оточені в таборі під Хотином на Дністрі втричі численнішим Османським військом під особистим проводом султана Османа II” [106, с.386].

Турецький історик Узунгарши стверджує, що при переході Дунаю Осман II одержав наступну звістку: “Кримський хан Джанібек-Гірей з 50-тисячним військом перетнув Дніпро та чекає наказу здійснити похід, який і негайно отримав” [48, с.75].

Праці польських істориків Ю. Третьяка, О. Лясковського, М. Кукеля доводять, що турецько-татарська армія нараховувала 104 тисячі солдатів, із них 17 тисяч татар [48, с.121]. Це дані без врахування кількадесяти тисяч челяді і вояків допоміжної служби. Необхідно зазначити, що частина війська залишилась для охорони комунікацій на маршруті Дунай – Дністер – Хотин. Згідно з дослідженням, у Хотинській битві чисельність військ Османа II, які безпосередньо брали участь у військових операціях, була 140-150 тисяч, що майже в два рази більше польсько-українського війська.

У Хотинській війні козацьке військо було добре озброєне вогнепальною зброєю. Учасник битви Я. Собеський відзначав: “... якщо б і польське військо було так само добре озброєне, то могло б помірятися з однією із сильних у світі піхот” [22, с.92]. Озброєне різними видами ручної вогнепальної зброї, українське козацьке військо зажило слави як “огнисте військо” [106, с.115].

Відносно козацького вишколу у Хотинській війні міститься важлива інформація про бойовий стрій наступаючого козацького війська у тогочасному німецькому “летючому листку”: “... Вишикувались в бойовий порядок, розподілили підмогу серед своїх корогв і почали швидко просуватися до турецького і татарського табору. В ході цієї битви

неприятелю були завдані удари і він був відкинутий, хоча битва ще продовжувалася” [39, с.112].

Історик М. Алекберлі про дії 4 вересня 1621 р. пише, що, відбивши черговий наступ Османського війська, “Петро Сагайдачний, перешикувавши ряди, підняв козаків на штурм султанського табору” [63, с.89].

Вищенаведені факти і дослідження Ю. Мицика свідчать, що козаки цілеспрямовано вишикувались у лінійний ешелований бойовий порядок. Він давав можливість козацьким диверсійним загонам швидко просуватися до турецького табору і завдавати нищівних ударів по ворогу. Про те, що лінійний бойовий порядок складався з козацьких полків, свідчать подальші відомості з вищезгаданого “летючого листка”. Відповідно до них, за козаками послідували верхньонімецькі драгуни, які, коли справа дійшла до бою, стійко і мужньо прикривали козаків [39, с.114].

Побудова козацької піхоти у тришеренговий стрій зводила до мінімуму людські втрати від вогню противника і дозволяла запорожцям робити декілька пострілів на хвилину, що удвічі перевершувало можливості західноєвропейських армій. Під час бою українські козаки зближувались із противником до 300 метрів і завдавали йому поразки інтенсивним вогнем, при близькому контакті переходили до рішучої атаки холодною зброєю, а також під час бойових операцій гетьман Петро Сагайдачний, розумно використовуючи вогнепальну зброю, основну увагу звертав на холодну зброю козаків.

“Залежно від ситуації козацькі шеренги могли мати бойовий порядок в одну, дві чи три лінії, або утворити триангулу – бойовий порядок у вигляді трикутника” [99, с.86].

Зазначимо, що в битві під Хотиним у 1621 році козацьке військо під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного використовувало нові тактичні на той час принципи ведення наступального бою, з елементами збору розвідувальної інформації, що давало можливість у подальшому одержувати

перемогу над противником, і таку перемогу можна було отримати 4 вересня. Козаками-розвідниками була проведена вдала вилазка в турецький табір і серед ворога знялась велика паніка. Щоб завершити розгром, гетьман Петро Сагайдачний просив у коронного гетьмана Ходкевича допомоги, але йому в цьому було відмовлено [174, с.135]. Зазначимо, що в галузі стратегії козацькі підрозділи не завжди мали вагомий вплив, як у тактичному мистецтві, оскільки підпорядкувались загальному верховному командуванню Польщі, яке самостійно обирало стратегію. Про цей факт так записав у своєму щоденнику Я. Собеський: “Верхи на коні сидів Ходкевич, коли прибіг гонець із звісткою, що козаки з кількома польськими загонами вже захопили табір Османа і що для цілковитої перемоги не вистачає тільки підкріплень, про надсилання яких Конашевич просить обох гетьманів”. Далі Я. Собеський пише: “Це не була ще остаточна перемога, але коли б поляки зуміли тоді скористатись нею, то одна година принесла б їм більше здобичі, ніж усі ці сорок днів” [22, с.76].

Бої під Хотином протягом вересня-жовтня 1621 року продемонстрували уміння гетьмана Петра Сагайдачного організовувати і проводити чи не вперше нічні напади, що засвідчувало наявність добре налагодженої розвідувальної діяльності. Під час їх здійснення було одержано розвідувальні відомості про стан і силу ворога, порядок розташування окремих його підрозділів. “У запорожців добре працювала розвідка. Султанський табір не був укріплений ні валом, ні ровом... Козаки без шуму, знявши всіх караульних, увійшли до ворожого табору” [130, с.59].

Про контррозвідувальні заходи у польсько-українському війську дізнаємося з досліджень О. Апанович: “28 вересня султан вирішив зробити ще один останній штурм, зосередити для цього абсолютно всі сили, вводячи максимум резервів... У вранішній час турки і татари провели розвідувальні дії. Відігнані від шанців, вони переконалися у дієвості вартової служби польсько-козацького табору” [71, с.107].

Гетьман Петро Сагайдачний підтвердив, що кращими засобами забезпечення бойових дій є таємність і раптовість операції, які досягаються багатьма чинниками, зокрема – використання темряви, доброї поінформованості про дислокацію і наміри противника. При цьому роль розвідки повинна бути найголовнішим елементом у проведенні бойових операцій [148, с.127]. Одержані козаками Війська Запорозького перемоги є яскравим цьому підтвердженням. Тому січове керівництво завжди прагнуло до збільшення кількості й чисельності розвідувальних груп і загонів, незважаючи на будь-які зміни в складі війська.

Щодо окремих аспектів доведення до супротивника дезінформації, то відомо, що донські козаки, незважаючи на те, що присягнули на вірність царю Московської держави, в багатьох випадках вели самостійну політику. Спільно з козаками Війська Запорозького на початку Хотинської битви воювало до 700 донських козаків; вони брали безпосередню участь у боях і 7 вересня 1621 року допомогли відбити атаку татар [71, с.94].

Донські козаки були запрошені гетьманом Я. Бородавкою зразу ж після козацької ради у червні 1621 року, коли було вирішено йти на з'єднання з військом Речі Посполитої. Більший загін у декілька тисяч чоловік чекали після повернення донців з морського походу, який проводили спільно з українськими козаками.

Турецькій розвідці було відомо, що польський король Сигізмунд III збирає додаткове військо і на початку жовтня 1621 року має вирушити з Львова під Хотин. Питання стояло в тому, скільки часу знадобиться, щоб добратись до місця битви, і це не хвилювало турецьких завойовників. Одним із головних факторів, які вплинули на переговори, і що за такий короткий час був підписаний мирний договір, стала розповсюджена чутка про наближення донських козаків. “Прийшла радісна звістка. Двадцять тисяч донських козаків, що йдуть нам на допомогу, вже за десять миль від Кам’янця, надіслали до нас своїх послів” [174, с.137]. Другий загін донських козаків

прибув у польський табір 1 жовтня й, отримавши згоду від командувача об'єднаних військ Владислава про службу і боротьбу зі спільним ворогом, відправився до основних сил [174, с.137].

Підтвердженням цьому є спогади Я. Собеського, який був учасником переговорів з турецькою стороною і зробив наступний запис у щоденнику: "...Турки усердно начали хлопотать о заключении мира после того, как пленники принесли в лагерь известие о приближении короля с бесчисленными силами..." [22, с.126]. Вважаємо, що ця дезінформація суттєво вплинула на переговори на користь Речі Посполитої. Це ще один яскравий приклад, як розвідувальні й контррозвідувальні (зокрема, дезінформація) засоби можуть вплинути на хід не тільки бою, а військової кампанії в цілому.

Аналіз історичних джерел та наукових досліджень щодо воєнних дій, ведення розвідки й контррозвідки, які відбулися в першій чверті XVII ст. за участю козацького війська, в тому числі й у Хотинській війні, засвідчує про поступове зростання досвіду Війська Запорозького та суттєві зміни в його воєнному мистецтві. Підтвердженням цьому є участь козаків у Тридцятирічній війні (1618-1648 рр.).

Згідно з відомостями історичних джерел, починаючи з 1619 р. козаки у складі загонів "лісовчиків", а також окремими підрозділами воювали проти військ повсталих чеських (богемських) станів та їх союзників трансильванців, у складі армії австрійського цісаря. Козацтво на той час ставало дедалі відомішим, військові якості його високо оцінювалися в Європі після Хотинської війни з турками у 1621 р. [220, с.117].

Стосовно козацької тактики, яка була характерна в роки Тридцятирічної війни (1618-1648 рр.), то вона полягала в наступному. Козацькі підрозділи йшли у бій, стрімко атакуючи противника. При цьому атака супроводжувалася "жахливим галасом", що наводило страх на ворогів, які, не витримавши психологічного тиску, починали "тікати" [220, с.119]. Бойові

прийоми козацького війська, яке брало участь у битвах Тридцятирічної війни, успішно застосовувались у подальшому, зокрема, у визвольній боротьбі українського народу 1648-1657 рр.

Хотинська війна збагатила форми діяльності козацької розвідки. Зокрема, при формуванні українського війська весною 1621 року вперше в історії козацтва було масове розсилання по містах і селах Київського й Брацлавського воєводств емісарів із закликами вливатися до складу козацьких полків для боротьби з “ворогами Святого Хреста” [204, с.55], а також були скоординовані дії морських і сухопутних диверсійних загонів.

Висновки до третього розділу

Виникнення Запорозької Січі в другій половині XVI століття зумовлювалося як внутрішніми потребами козаків, що перебували на південному порубіжжі, так і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини справили безпосередній вплив на створення реєстрового Війська Запорозького та утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії.

Відносно сторожової прикордонної служби зазначимо, що виникла вона в часи заснування козацтва і була важливою ланкою у структурі захисту кордонів як Речі Посполитої, так і самої Запорозької Січі.

Можна стверджувати, що налагодження розвідувально-дозорної служби було започатковане з метою запобігання нападу татар, яка могла протистояти невеликим татарським загонам, але система оборони південного напрямку українських земель залишалась недосконалою. Перехід українського козацтва від оборонно-сторожової служби до наступальної тактики був вимушеним і виправданим. Козаки через можливості розвідки вживали заходів щодо отримання попереджувальної інформації про наміри татар ще до моменту їх появи на кордонах Запорозької Січі [217, с.16].

Метою антитатарської розвідувальної служби було також запобігти нападу противника, завчасно попередити старост міст, керівників козацьких підрозділів про маршрути руху татарських загонів.

У кінці XVI – першій чверті XVII століття значні зусилля керманичів Війська Запорозького були спрямовані на формування й розвиток розвідувального й контррозвідувального забезпечення – у всіх напрямках – як воєнно-політичному, організаційному, так і конфесійно-дипломатичному.

Отже, виходячи з тих критеріїв, які впливали на організацію та військову розвідку в козацькому війську, необхідно зазначити, що в досліджуваній період розвідка була важливим інструментом у здійсненні замислів керманичів Війська Запорозького в плані розробки стратегії й тактики майбутніх операцій, своєчасного отримання інформації про плани противника. Розвідувальна діяльність січовиків формувалась під впливом зовнішніх умов. Козацька розвідка постійно стежила за пересуванням турецьких військових кораблів у Чорному морі, в тому числі у територіальних водах Кримського ханства. Дотримувались суворих давніх військових традицій (по-сучасному – контррозвідувальних правил) не давати ворогу про себе будь-якої інформації.

Збір розвідувальної інформації активно проводився до початку безпосередніх сутичок з противником. Яскравим прикладом цьому є використання її в успішних морських походах, завдяки яким у першій чверті XVII ст. це привело до часткової ліквідації турецької монополії на Чорному морі, у польсько-московській війні 1617-1618 рр. (детальна розвідка маршруту просування перед військовою кампанією, широке застосування розвідувально-диверсійних загонів), Хотинській війні 1621 р. й, зокрема, добування розвідувальної інформації про турків і татар під час походу на теренах Молдавії. У Хотинській війні чи не вперше були скоординовані дії морських розвідувально-диверсійних загонів із сухопутними.

Зазначимо, що між козацькою армією Я. Бородавки і запорозькими козаками, які брали участь у морських виправках, постійно підтримувалися зв'язки, і їх бойові дії були тісно пов'язані [85, с.74]. Розвідувально-диверсійні навички, оригінальна тактика “малої війни”, висока індивідуальна підготовка дозволяли запорожцям ефективно протистояти ворогові.

Аналіз основних військових кампаній козацького війська у кінці XVI – першій чверті XVII ст. свідчить, що розвідувальна діяльність у Війську Запорозькому формувалась під впливом зовнішніх загроз і це впливало на пріоритетність отримання розвідувальної інформації. Необхідність захисту вимагала від козацької розвідки максимальної активності, що дозволяло козацькій старшині реалізовувати плани для забезпечення й гарантування необхідної безпеки, а також використання цієї інформації при проведенні військових кампаній, походів, набігів тощо.

Яскравим прикладом того, як широко застосовувались елементи розвідки, є організація “кримського” напряму розвідувальної діяльності українського козацтва, морські походи, Московська кампанія 1618 р., а також Хотинська війна 1621 року, які підтвердили відповідність козацької стратегії й тактики вимогам часу та забезпечили українському козацтву набуття міжнародного авторитету.

Успіхи Війська Запорозького у досліджуваний період створили сприятливі умови для розвитку невід'ємної частини воєнного мистецтва – козацької розвідки. Про її розбудову здобувачем висвітлено у роботах: “Козацька військова розвідка в Хотинській війні 1621 р.: історіографічний аспект” [148], “Окремі аспекти воєнного мистецтва гетьмана Петра Сагайдачного у військовій кампанії 1618 року: роль козацької розвідки і контррозвідки” [151], “Організація та ведення розвідки та контррозвідки в козацькому війську кінця XVI – першої чверті XVII ст.: воєнне мистецтво Петра Сагайдачного” [152].

РОЗДІЛ 4

РОЗВІДУВАЛЬНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗАХОДІВ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

4.1. Дипломатичні зносини Війська Запорозького та їх використання для отримання розвідувальної інформації

Розвиток українського козацтва привів до створення у другій половині XVI ст. своєї військово-політичної організації. Козацтво заснувало Запорозьку Січ, стало істотно впливати на економічне та політичне життя прилеглих держав, давало суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів і талановитих воєначальників [201, с.61].

В історичних умовах кінця XVI ст. до Запорозької Січі переходить естафета державних традицій, яка перервалася після сходження з політичної арени Київського та Галицько-Волинського князівств.

“Незважаючи на важкі історичні обставини, український народ наприкінці XVI ст. й на початку XVII ст. зумів знайти в собі сили для рішучої відсічі турецько-татарської агресії, розгорнути активну боротьбу, яка мала загальноєвропейське значення. В період, коли ця боротьба досягла апогею, тобто в 10 – 20-ті роки XVII ст., козаки відволікали основні сили Османської імперії, зокрема майже весь її флот, сковували її агресивну ініціативу і тим самим істотно впливали на політичну ситуацію в Європі” [40, с.147].

Козацькі морські походи у першій чверті XVII ст. створювали надзвичайно напружену обстановку в басейні Чорного моря, що ускладнило міжнародні відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. Ці походи полегшували становище цілого ряду країн, з якими Туреччина вела війни, і зокрема, з Іраном, яка розпочалась у 1616 році. Аналіз джерел морських походів у вищезгаданий період дає дисертанту можливість виявити, що вони посилюються тоді, коли турецький флот задіяний у

військових конфліктах з іншими країнами. Без сумніву, що козацька старшина й уряд Польщі мали у своєму розпорядженні розвідувальні дані про наміри Туреччини й Кримського ханства та використовували їх у своїх стратегічних планах. Підтвердженням цьому є лист С. Жолкевського примасові В. Гембіцькому, датований 1 жовтня 1617 р.: “Маю попередження з таємної ради турецького султана, що тільки-но заспокояться з Персією, всією силою своєї держави зваяться війною на нашу Річ Посполиту” [57, с.288].

У цей тривожний час активізується робота щодо створення антитатарської коаліції, в яку, крім країн Європи, планувалось запросити Іран, грузинські князівства, а також і запорозьке козацтво.

Дипломатична діяльність Запоріжжя у досліджуваний період свідчить, що Військо Запорозьке відіграє роль рівноправного партнера в антитатарській коаліції.

Підтверджується важливість використання розвідки у дипломатичних зносинах і переговорах. У політичному аспекті розвідка виступає інструментом у недопущенні агресії противника, запобіганні завданню економічного удару українським землям, інструментом щодо врегулювання конфесійних питань тощо.

На початку XVII ст. козацька Січ наводить контакти з багатьма європейськими країнами. Зокрема, це і з австрійським монархом, Францією, римською курією, кримським ханом і Московською державою. Запорозькі послы відіграють також велику роль у врегулюванні конфліктів між Військом Запорозьким і польським урядом.

Виконання місії послів і комісарів гетьмани доручали досвідченим, найчастіше освіченим старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано обстоювати позицію, приймати відповідні рішення [199, с.280].

При аналізі джерел і ознайомленні з документами з історії козацьких міжнародних відносин виявлений цікавий факт відносно козацького дипломата Петра Одинця, який упродовж чверті століття виконував дипломатичні доручення Запорозької Січі.

Без сумніву, що його постать заслуговує окремого історичного дослідження. Перша згадка про Петра Одинця датується вереснем 1600 року, коли він разом з Якубом Осовським, Жданом Серафимовичем за дорученням козацької старшини їздив до польського короля домагатися платні та скасування баніції (покарання) [190, с.58].

Польський сейм у 1601 році частково задовольнив вимоги козаків. У першу чергу, це було пов'язано із захистом кордону і своєчасним отриманням секретних даних, які козаки-розвідники здобували відносно нападу татар на володіння Речі Посполитої: "... польський уряд регулярно одержував від козацьких послів інформацію про пересування орди і її наміри" [190, с.58].

Проте більш детально варто розкрити роль Одинця у посольській місії до Москви у 1620 році.

Після невигідної Роставицької угоди, яка була підписана Петром Сагайдачним у 1619 році, у лютому 1620 року гетьман направляє посольство до Москви на чолі з досвідченим дипломатом козацьким осавулом Петром Одинцем. У вітчизняній історіографії більшість істориків фіксують свою увагу на укладенні умов співробітництва козаків і Московської держави проти татар і наміри керманичів Війська Запорозького розіграти так звану "московську карту" проти Польщі.

У той час організація посольства в Москву була добре продуманою політичною і розвідувальною акцією Петра Сагайдачного. Не виникає ніякого сумніву, що козацькі дипломати виконували дві місії. Перша – це налагодження контактів з Московською державою. Друга – таємна і багатьма істориками не висвітлена – це про дипломатичну місію Петра Одинця, під

час якої були проведені таємні переговори з єрусалимським патріархом Феофаном III, і як вони вплинули на політично-конфесійну обстановку в Україні. Після Московського походу 1618 р. та укладення не вигідної для козаків Роставицької угоди 1619 р. необхідно було зміцнити позиції Війська Запорозького. В цей час велись переговори з представниками німецького імператора з пропозицією найманства на військову службу. Важливим фактом цих переговорів є те, що козацька старшина обіцяла виставити на службу 30-тисячне військо [159, с.386]. Як бачимо, це на порядок більше порівняно з Роставицькою угодою (козаки тоді виставили реєстр у кількості 10600 чоловік). Однією з основних причин того, що запорожці не прийняли умов німецького імператора, було те, що у разі досягнення угоди козацьке військо було б віддалене від своєї бази (Запорозької Січі), а це становило б велику небезпеку над тилами українського війська.

Було прийнято рішення діяти проти основних противників, тобто Туреччини і Кримського ханства. Згідно з рішенням Роставицької угоди, козакам заборонялось нападати на володіння турків, а також здійснювати морські походи. Але в договорі прямих застережень щодо кримських татар не існувало.

Цим вирішив скористатися Петро Сагайдачний. Йому був потрібний вдалий військовий похід, у тому числі й для підтримання власного авторитету, що похитнувся через здійснення серед козацтва заходів, пов'язаних з випискою з Війська Запорозького та спалюванням морських човнів. Як показав подальший розвиток подій, спрямована проти Криму воєнна акція задумувалася Петром Сагайдачним також як складова ланка політичної комбінації, що мала на меті запорозько-московське зближення [187, с.19].

Щоб не “дражнити” уряд Речі Посполитої, Петро Сагайдачний проінформував коронного гетьмана С. Жолкевського про похід проти кримських татар. Це підтверджується листом С. Жолкевського до короля

Сигізмунда III від 15 листопада 1619 р., де він сповіщає про приготування козаків і не засуджує ці дії: “Тепер вибиралися козаки в поле – не знаю, як їм там поведеться” [43, с.205].

Гетьман Петро Сагайдачний розумів, що “бездіяльність” козаків може принести біду у непередбаченості їхніх дій у стосунках з Польщею. Як політик він розумів, що необхідно вирішити цілий ряд проблем, які накопичилися на той час у Війську Запорозькому.

По-перше – розпочинаючи похід, він був упевнений в успішному його завершенні (вміло використав час, коли в Криму велась міжусобна боротьба за трон, що відволікало основні сили претендентів).

По-друге – бездіяльність негативно впливала на загальний настрій козаків і необхідно було залучити їх до військової виправки.

По-третє – підняти і закріпити свій власний авторитет, який похитнувся після підписання Росташицької угоди.

По-четверте – після вдалого завершення походу скористатися цим на майбутніх московсько-козацьких переговорах.

По-п’яте – основне завдання – це розіграти “московську карту” у стосунках з Річчю Посполитою з метою відновлення православної ієрархії в Україні.

Був здійснений швидкий рейд по татарських улусах і на Перекоп без вторгнення безпосередньо у Крим. Захопивши здобич і полонених, звільнивши чималу кількість бранців, козаки повернулись на Січ.

Підґрунтя для налагодження стосунків з Москвою було закладено. За словами сучасного історика Петра Саса, “без цього посилати послів до царя означало б прирікати їх на невдачу – як з огляду на специфічну славу, що поширилася про запорожців у Московській державі під час польсько-московської війни 1617-1618 рр., так і жорстко контролювану царським указом процедуру пропуску іноземних послів до Москви” [187, с.21].

З історичних джерел і з “Протестації” [10, с.313-327] Іова Борецького нам відомо про перебування у 1619 році в Москві єрусалимського патріарха Феофана III. У червні він взяв участь у висвяченні в патріархи московського Філарета – батька царя Михайла Федоровича. Зрозуміло, що ця інформація була відома керманичам Війська Запорозького.

Без усякого сумніву, що ідея направити посольство на чолі з Петром Одинцем у Москву для вирішення цілого ряду питань, які склалися між Запорозькою Січчю і Московською державою, зустрічі з Феофаном III належить двом особам – Петру Сагайдачному та ігумену Іові Борецькому, яка попередньо була узгоджена з козацькою старшиною. Також безсумнівним є те, що між ними обговорювались плани залучення єрусалимського патріарха до справи відновлення православної ієрархії в Україні. Не виключаємо, що послі повезли й особисте послання до Феофана III. Існують усі підстави стверджувати, що місія Петра Одинця щодо зустрічі з Феофаном III носила секретний і спланований характер (уряд Речі Посполитої звинувачував Феофана III у шпигунстві на користь Туреччини).

Слід зазначити, що й посольська інструкція орієнтувала козацьких послів на замовлення конфесійної теми при офіційних переговорах з представниками уряду Московської держави.

Деталі зустрічей представників козацького посольства з Феофаном III нам не відомі. З певністю можна констатувати про наступне: Петро Одинець успішно виконав секретну місію щодо планів Феофана III до поїздки в Україну і зумів цю інформацію передати козацькій старшині Війська Запорозького. Посольська місія була успішно виконана: послі прийняті на високому рівні, криза в стосунках Запорозької Січі з Московською державою подолана. Була виконана також і основна місія відносно приїзду Феофана III та відновлення православної ієрархії в Україні.

Аналіз історіографічних матеріалів дозволяє з певністю стверджувати, що козацький дипломат Петро Одинець під час переговорів з московськими

дяками І. Грамотіним та С. Романчуковим мав таємні зустрічі з єрусалимським патріархом Феофаном III, де на переговорах вирішувалось питання його поїздки в Україну. Цей факт підтверджується текстом “Протестації” Іова Борецького [10, с.317].

На кордоні з Московською державою Феофана III особисто зустрічав Петро Сагайдачний з полком козаків, які охороняли патріарха впродовж перебування в Україні. На його і також прохання козацької старшини Феофан III висвятив у Києві в митрополита Іова Борецького та п'ять єпископів для православної церкви України і Білорусії [95, с.436-437]. Це був важливий політичний акт, який зміцнював позиції українського народу і козаків Запорозької Січі проти насильницької політики Речі Посполитої в справі обстоювання політичних і національно-релігійних прав українського народу. Наступним кроком був вступ зі “всім Військом Запорозьким” до Київського братства. Таким чином, козаки стали на захист православ'я, національних інтересів українців. Поновлення діяльності вищої ієрархії православної церкви і без того загострило взаємовідносини між урядом Речі Посполитої та Запоріжжям. У зв'язку з поразкою поляків під Цецорою (Молдавія) у 1620 р. виникла загроза вторгнення військ Османа II на територію Польщі. Для вирішення спільних питань походу проти турецьких завойовників, згідно з рішенням козацької ради, яка відбулась у червні 1621 р. біля Кагарлика (Київська обл.), на переговори у Варшаву направляють Петра Сагайдачного. На початку XVII ст. дипломатична діяльність Запорозької Січі, і зокрема в період гетьманства Петра Сагайдачного, була скерована на пошук партнерів по антитурецькій коаліції. Вступ до “Ліги християнської міліції” підтверджує цю тезу [163, с.98-99]. Нитки дипломатичних зв'язків Січі ведуть на дві протилежні сторони: на Заході – до Франції, на Сході – до Ірану. Про дипломатичні стосунки з Іраном свідчать мемуари П'єтро Делла Валле, який особисто брав участь в ірано-українських переговорах, що ґрунтувалися на спільному антитурецькому

спрямуванні. У першій чверті XVII ст. між Запоріжжям та розташованими на побережжі Чорного моря грузинськими князівствами Гурією і Мегрелією склалися добрі стосунки. Козаки охороняли грузинські кораблі від нападів, ті, в свою чергу, “заплющували очі”, коли була потреба перепочити і перегрупуватися у випадку невеликого походу на турецькі землі, тобто запасний варіант контрзаходів щодо повернення на Січ. У мемуарах Д. Валле пише, що грузини із прихильністю приймають козаків. “У 1620 р. в Ісфагані грузинський приятель Д. Валле Батоні Меграб розповідав йому, що козаки продовжують відвідувати Грузію, підтримують з нею постійну дружбу і союз” [105, с.65].

Для взаємодій і розширення антитатарської коаліції та спільних дій гетьман Петро Сагайдачний у 1618 році направляє посольство до іранського шаха Аббаса II на чолі з посланцем на ім'я Степан (Стефан) (на той час Персія перебувала у стані війни з Османською імперією). За допомогою грузинських правителів з певними труднощами він потрапляє до Персії і вступає в контакт із шахом. Безпосередню участь у цих контактах брав і Д. Валле. Аббас II знав про козаків і їхню боротьбу на морі проти Туреччини. “Про це йому ще у 1614 р. розповідав приятель козацтва Шахін-Гірей, який певний час жив у шаха і ще тоді радив використовувати козаків проти турків. Зрештою, шах прийняв рішення відіслати Стефана назад з листами і пропозицією, щоб козаки направили до Персії повноважне посольство” [119, с.339].

Секретний план полягав у тому, щоб з допомогою козаків захопити на узбережжі Чорного моря, зокрема на р. Трапезунд, порт Яні і з цієї бази завдати ударів по Туреччині. Але поки узгоджувались усі ці дипломатичні питання (вони узгоджувались із зацікавленими сторонами – представниками Польщі, Франції, Ватикану, Запоріжжя), війна між Іраном і Туреччиною у листопаді 1618 р. закінчилася й шах втратив інтерес до антитурецької коаліції. У світлі викладених фактів ми бачимо, що значна роль у цій

дипломатичній грі з використанням розвідувальних даних належить Запорозькій Січі, до якої сходилися нитки переговорного процесу з шахом Персії Аббасом II і гетьманом Петром Сагайдачним. Незважаючи на те, що українсько-іранські переговори в 1617-1620 роках не були доведені до логічного кінця, цей факт свідчить, яку вагу мало Запоріжжя у дипломатичних зносинах з іншими країнами. І цілком слушно про це доводить у своєму дослідженні Я. Дашкевич: “Залежно від вирішальної ролі, яку мала відчувати Січ у реалізації плану, вона й повинна була зайняти відповідне місце у дипломатичних переговорах, яке цілком відбиває ту воєнну роль, яку, завдяки переможеним морським походам на Туреччину, Січ здобула в першій половині XVII ст. як у басейні Чорного моря, та і в цілій Європі” [104, с.130].

4.2. Спеціальні заходи по обстоюванню політичних та національно-релігійних прав населення України

В кінці XVI ст. українська православна церква перебувала в кризовому стані й потребувала реформування. На початку 90-х років православні ієрархи прийшли до усвідомлення цієї проблеми і зробили спроби реформувати митрополію за зразком західних перебудов католицької церкви. Протягом 1590-1596 рр. в Україні збирались щорічні собори, на яких було вжито ряд заходів, спрямованих на відновлення функціонування церковної організації, оновлення всіх галузей духовного життя, а відтак відродження Київської митрополії. Укладення Берестейської унії було логічним продовженням реформаторської діяльності вищого православного кліру [150, с.71].

Унія не була подією, що закінчувалася в рамках церковного життя і церковної історії. Вона тісно пов'язана з суспільно-політичним життям України, Білорусії, Московської держави і самого Війська Запорозького.

Висвітлюючи питання розвідувального й контррозвідувального забезпечення в обстоюванні політичних та національно-релігійних прав

населення України, необхідно зазначити, що ще з 70-х рр. XVI ст. папський Рим встановлює систематичне спостереження за релігійною обстановкою в Речі Посполитій, у тому числі й за козаками. Цей обов'язок був покладений на нунціїв. Підтвердженням цьому є доповідні Маласпіни за 1593 рік. Так, у листі від 22 січня він наводить конкретні дані відносно повстанців – про ватажка С. Наливайка, про кількість артилерії в козацькому війську тощо: “Об'єдналися козаки числом до 8 тисяч... вони мають 36 гармат...” [163, с.144]. Зрозуміло, наведені дані він здобув через своїх секретних інформаторів.

Зазначимо також, що Клемент VIII, направляючи у тому ж році на Січ з дипломатичною місією О. Комуловича, “прагнучи втягнути запорозьких козаків у війну з турками, переслідував ще одну, приховану мету: відволікти їх увагу від церковно-віросповідальних справ і тим самим полегшити проведення унії” [163, с.135].

Офіційне відкриття унійного собору відбулося 8 жовтня 1596 року, де митрополит і єпископи підписали офіційну заяву про унію. На противагу, як контрзахід, на другий день у приватному приміщенні, де зупинився К. Острозький, відбувся собор противників унії. Зазначимо, що міщани в переважній більшості підтримували православ'я. Духовну групу віруючих православного обряду очолив протисинкел Никифор, який прибув на собор на запрошення князя К. Острозького і якого уряд Польщі звинувачував у шпигунстві. Доказом служили секретні листи, які Никифор мав надіслати до Туреччини із території Речі Посполитої, в яких рекомендував султану використати замішання у зв'язку з унією і вдарити на землі Польщі. Необхідно зазначити, що патріархи (за Єремія II) офіційно надавали релігійним православним братствам право збору конфіденційної інформації, в тому числі стежити за поведінкою духовенства, включаючи єпископів, і зобов'язані були направляти свої спостереження до Константинополя [175, с.96]. Його листування було перехоплено Шаргородським намісником Анжеєм Хжонстонським [127, с.180]. Хоча остаточно не вдалося довести

провину Никифора, та все ж позиції К. Острозького були на той час ослаблені [127, с.181]. Перед цим він утік з Хотинської тюрми, куди був посаджений на вимогу короля, і уже під захистом козаків таємно прибув до Берестя. Також зі Сходу прибув Кирило Лукаріс (майбутній патріарх), протисинкел патріарха Олександрійського. Зважаючи на те, що константинопольський престол на той час був вільний, можна сказати, що православні спромоглися залучити до собору якнайсолідніше представництво [175, с.116].

Серед тих, хто самовіддано й мужньо відстоював інтереси православ'я, творив європейську Русь-Україну, був Костянтин-Василь Острозький. Загартований на той час у численних боях з татарами і ополченнями Московської держави, він вирішує з допомогою однодумців і протестантів реанімувати, вдихнути життя в зачахле на Русі православ'я та оголосити його ідеологією суверенності руських земель рівноапостольською справою в змаганнях за нову Європу на просторах Речі Посполитої [114, с.11].

Але поступово унія ставала знаряддям соціального, національного і духовного поневолення народів, які проживали на території сучасних країн України, Росії та Білорусії.

Польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією і завдавала всіляких утисків щодо побудови храмів, культових відправ “людям грецької віри” тощо. Зрештою, рішення Берестейського собору 1596 р. поклало початок занепаду православної церковної ієрархії. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення [163, с.206].

Берестейська унія 1596 р. викликала потужний інтелектуальний сплеск, який значно посилив і поглибив відродження, розпочате в Острозі два десятиліття раніше. Унія викликала гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках, а також твори письменників-полемістів, що набули чіткої антикатолицької спрямованості.

Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для властей становила нова суспільна сила – козацтво. Долучившись до релігійного конфлікту, козацтво досить швидко пристосувало та перетворило православ'я на повстанську віру [175, с.434].

Походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з “неприятелем Святого Хреста” [194, с.22].

Загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні в кінці XVI – першій чверті XVII ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання. Це і боротьба козаків з ворогами православ'я під час повстання С. Наливайка, невиконання доручення короля Сигізмунда III відносно підкорення митрополитом М. Рогозою Києво-Печерського монастиря.

Державні інститути Речі Посполитої після Берестейської унії 1596 р. вдаються до курсу, спрямованого на покатоличення українського населення. Відбувається усунення українців, які залишились у православ'ї, від участі в самоврядуванні, спостерігається неприхований тиск на міщан. Прикладом цьому служить виступ волинського посла на польському сеймі (1620 р.) відносно утисків у Львові: “Хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати у місті, міряти ліктем і квартою й бути прийнятим у цех” [156, с.51-52].

Відбувається масове закриття православних храмів і монастирів і, навпаки, широке будівництво костьолів. За свідченням Самовидця, “уже на Україні що городок, то костел бил” [30, с.51].

Чинилися перешкоди й розвиткові української освіти, відбувалася передача церков в оренду євреям та інші утиски.

Протягом першої чверті XVII ст. православна церква безпосередньо впливала на дії козацтва, спрямовані на послаблення в Україні влади Речі Посполитої й піднесення національної самосвідомості українців. Вирішальну роль у національно-релігійному житті України відігравали три чинники: православна ієрархія, уніатські владики та українське козацтво.

Визначальним у відносинах цих трьох факторів стало те, що православні зуміли використати силу козаків для поліпшення матеріального становища своєї митрополії та, спрямувавши її проти свого суперника, протистояти зміцненню позицій уніатської церкви. Підтвердженням цьому є козацька декларація 1610 р. про захист православ'я [163, с.148]. Це перешкодило поширенню уніатства в тих регіонах, де козаки контролювали ситуацію. Таким чином, якщо на Галичині, Волині, Поліссі уніати мали відчутні успіхи, то в Наддніпрянській Україні уніатських осередків фактично не було. А це передусім означало, що завдання оборони православної церкви, а разом з тим і народності, взяла на себе незалежна військово-політична сила, здатна боронити їх озброєною рукою. Як писав М. Грушевський, “козаччина приймала на себе справу, яка була протягом чверті століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції” [96, с.196].

Козацькі виступи в 10-х роках XVII ст. набули такого розмаху, що викликали занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої і змусили їх на сеймі 1618 р. піти на деякі поступки православним, зокрема, визнати свободу їхніх релігійних відправ. Тут слід відзначити діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, який доклав багато зусиль до згуртування козаків, городян і православного духовенства та до організації відсічі католицькій експансії [163, с.148].

Яскраво проявилась солідарність козацтва з духовенством у справі захисту православ'я у 1610 р., коли митрополит І. Потій намагався підкорити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. Організований виступ українського козацтва та православного духовенства примусив І. Потія відступитися від своїх намірів. Це один із прикладів у справі обстоювання політичних і національно-релігійних прав українського народу.

Архімандрит Печерського монастиря Є. Плетенецький у 1613 р. з допомогою козацтва повернув великі маєтності, захоплені раніше уніатами [219, с.50].

За умов майже цілковитої відсутності ієрархії виросла роль православних монастирів. Боротьбою за втримання Києво-Печерського монастиря за православними, підтримкою з боку К. Острозького закінчується перше десятиліття XVII ст. Поява нової політичної сили – запорозького козацтва – це нова доба в розвитку українського православ'я [94, с.58-59].

На сеймах Волині, Київщини, Галичини неодноразово ставилося питання про свободу православ'я, але на їх резолюції у Варшаві тривалий час не звертали уваги. Лише 1618 р., коли королевич Владислав зі своїм військом опинився біля Москви у скрутному становищі й була потреба в допомозі козаків, сейм ухвалив декларацію на право віросповідання “релігії грецької”.

У досліджуваній період багатьма провідними діячами того часу, в тому числі й церкви, було обґрунтовано право української православної церкви на її існування. Це було здійснено на документальному рівні, виходячи із постанов, грамот, рішень вищих урядових органів держави, ґрунтуючись на богословсько-публіцистичних творах минулого і, що найголовніше, на народній традиції, яка увібрала в себе народне уявлення про незалежне буття нації та одного із найголовніших її атрибутів – церкви. В кінці XVI – першій чверті XVII ст. у суспільній свідомості відбувалось ототожнення понять боротьби за українську православну церкву і боротьби українців за національні права на теренах багатонаціональної Речі Посполитої [150, с.72].

Отже, релігійна боротьба в Україні найтісніше переплітається з боротьбою народу і козаків Війська Запорозького проти національного й соціального поневолення.

Зазначимо, що “противники унії користувалися послугами козаків для силового тиску на своїх опонентів (які спиралися, своєю чергою, на силу

влади та її війська), але робили це таємно, не афішуючи зв'язків з козаччиною” [175, с.150].

Царський уряд через московських ієрархів також таємно використовував релігійний фактор для збору розвідувальної інформації і контрпропаганди. Про це свідчить історик С. Соловйов: “Влітку 1616 року, після відновлення воєнних дій між Річчю Посполитою та Московією, цар наказав засилати на “литовський бік” вивідувачів із закликом не проливати християнської крові та переходити на бік царя” [203, с.99].

Через призму дослідження про розвідувальне й контррозвідувальне забезпечення у справі обстоювання політичних і релігійних прав українського народу простежимо це питання на прикладі окремих державних та релігійних діячів того часу, які відіграли значну роль у збереженні в Україні політичних і релігійних прав українського народу.

У 2008 р. минуло 400 років від дня смерті князя Василя-Костянтина Острозького – однієї з найвеличніших постатей української історії. За останніми історичними дослідженнями, точна дата його народження – це 2 лютого 1526 року [211, с.21].

Зупинимось на висвітленні найважливішого аспекта діяльності В.-К. Острозького як просвітника і захисника православної церкви та його ставлення до козацтва, які контрзаходи він здійснював щодо захисту православ'я. Зазначимо, що в ті часи і в подальшому важливу роль у зборі розвідувальних відомостей відігравали православні служителі культу. Про те, що служителі церкви виконували завдання розвідувального характеру, свідчать дослідження історика В. Степанкова: “І, що характерно, дуже часто розвідниками, які пробиралися з універсалами – закликами до різних куточків України, ставали священики, монахи й навіть монахині” (підкреслено мною. – Д.Л.) [204, с.63].

В Україні в XVI – XVII ст. церква виступала носієм вітчизняних культурних традицій, і саме на релігійному ґрунті й починалось зростання

національної ідеї. Отже, відстоювання прав православної церкви було своєрідною формою боротьби за вітчизняну культуру. Починаючи з 60-х років XVI ст., у Речі Посполитій швидко з'являється велика кількість єзуїтських колегіумів. Не було нічого дивного, що більшість православної шляхти посилала своїх дітей навчатись у протестантські та єзуїтські школи.

“Першочерговим завданням у галузі освіти було створення православної школи вищого типу, яка б формувала кадри, потрібні для розвитку культури, виховувала б ідеологів, які б могли протистояти католицьким теологам” [168, с.7]. Без своєї національної школи вирішити ці пекучі проблеми було неможливо. Першу таку школу Василь-Костянтин Острозький заснував у м. Острозі в кінці 1576 р. Пізніше вона переросла в навчальний заклад вищого типу – слов'яно-греко-латинський колегіум (академія). Починається масове друкування політичної літератури, підручників для шкіл. Школи відкриваються при кожній православній церкві, а на землях К. Острозького було понад 600 церков та 20 монастирів [168, с.6].

Острозька академія відіграла важливу роль у духовному відродженні православ'я в Речі Посполитій, вказуючи шлях виходу із кризи, в якій на той час перебувала Церква в Польщі і Литві [127, с.126].

Зазначимо, що К. Острозький демонстрував співпрацю зі всіма, навіть з католиками і протестантами. В Європі і в Україні дуже часто представляють лише уніатів як першовідкривачів європейських тенденцій для української культури. Аналіз джерел того часу показує, що ця пальма першості належить саме К. Острозькому, який, за своїми поглядами і діями, демонстрував і втілював у життя політику релігійної модернізації, яка на той час утверджувалася в Європі (як відомо, Вестфальський мир 1648 р. примирило воюючі сторони і затвердив співіснування всіх конфесій). Так, наприклад, ведучи переговори з протестантами, князь не припиняв при цьому друкувати в Острозькій друкарні полемічні твори проти них [210, с.109-110].

З боку К. Острозького і його однодумців приймається ціла низка контрзаходів відносно обстоювання політичних і національно-релігійних прав українського народу. Це, зокрема, й ділові контакти у зв'язку з відкриттям Острозької академії, прийом дипломатів і посольських місій. В академії дітей навчають, насамперед, руській, а також грецькій і латинській мовам, створюється та утримується за власний кошт військо числом до десятка тисяч. Степові кордони як українських, так і польських земель на його кошти охороняють від татарських орд козацькі загони [150, с.73].

Перебуваючи на посаді Київського воєводи, К. Острозький опікувався козацтвом. При його дворі була надвірна козацька корогва (загін), яку спочатку очолював С. Наливайко – брат Дем'яна Наливайка, культурно-просвітницького діяча Острозького наукового осередку. Під час козацького повстання 1594-1596 рр., яке охопило не тільки степове українське прикордоння, але й глибинні райони України і Білорусії, загони Наливайка здійснили кілька нападів на маєтності прибічників унії, зокрема – луцького старости Олександра Симашка та луцького владики Кирила Терлецького [175, с.141-142]. Оцінкою С. Наливайка про роль К. Острозького в залученні козацтва до релігійної боротьби свідчить той факт, що в листі до протестантів у 1595 році, який було перехоплено, князь грозився виступити проти короля на чолі 15-20-тисячного війська, якщо унію укладатимуть без безпосереднього обговорення на соборі [176, с.55-56].

Пам'ять про козацький рух 1591-1596 рр. збереглась не тільки у зв'язку з релігійною боротьбою. Ця подія оцінювалася тогочасними політиками як прояв небезпечного соціального протистояння. Зазначимо, що після смерті К. Острозького “головний тягар оборони Церкви випав на братства, монастирі, середню руську шляхту і козаків” [127, с.200].

Збереглися й згадки патріарха константинопольського Кирила Лукаріса, який при обговоренні козацького питання у колі своїх наближених згадував С. Наливайка, “хоч походив з народу, не знався на політиці і був необережно

сміливим, з малим загоном мало не привів Річ Посполиту до остаточної згуби” [135, с.76].

Під час повстання під проводом С. Наливайка Костянтин Острозький займав пасивну позицію, не брав участі в каральних експедиціях проти повстанців, що, по суті, означало солідарність із козацтвом [216, с.426].

Чому княже військо не брало участі у придушенні козацького повстання? На це було декілька причин. “Однією із них був, напевно, той факт, що військо К. Острозького, як, зрештою, й інших руських магнатів, складалося головним чином із козаків і через це частина з них могла сприяти бунтівникам” [127, с.253].

Головним питанням для православних на сеймі 1597 р. був суд над представником константинопольського патріарха, одним із діячів Острозької академії Никифором Кантакузином, якого звинувачували у шпигунстві на користь Туреччини і кинули його вдруге до в’язниці, де він і помер [168, с.13].

У час найбільшого розквіту Острозької школи грецьку мову викладав за свого ректорства у 1594-1597 рр. (з перервами) Кирило Лукаріс (1601-1621 рр. – олександрійський патріарх, з 1621 по 1638 р. з перервами посідав і константинопольський патріарший престол) [186, с.179].

Аналіз джерел та історичних документів дають підстави стверджувати, що шляхи гетьмана Петра Сагайдачного та майбутнього патріарха олександрійського і константинопольського Кирила Лукаріса пересікалися, зокрема, у вирішенні політичних та національно-релігійних прав українського народу.

Так, у 1594-1597 роках К. Лукаріс – ректор і викладач з перервами Острозької академії, юнак Петро Конашевич з 1592 по 1598 рік – її учень.

У 1601 році К. Лукаріса як активного учасника боротьби з унією насильно висилають за межі Речі Посполитої. Перед від’їздом у січні 1601 р. він передав свій лист архієпископу Я. Соліковському, в якому запевняв, що не

є шпигуном [127, с.191]. За дослідженням Д. Наливайка, він у 1614-1615 роках перебував в Україні [163, с.255]. В цей період полковник Петро Сагайдачний командував козацьким полком.

Питання рішучої боротьби за відновлення православної ієрархії в Україні за часів гетьманства Конашевича-Сагайдачного у 1616-1622 роках не викликає сумніву. Не викликають сумніву і факти, що в цьому його підтримували єрусалимський патріарх Феофан III і К. Лукаріс – згодом олександрійський і константинопольський патріарх.

Обраний 1621 р. константинопольським патріархом, він зберігав тісні зв'язки з Україною, активно втручався в релігійно-політичну боротьбу і мав великий авторитет не тільки серед українського православного духовенства, а й серед козацтва. Авторитетом і довір'ям Лукаріс користувався також у Москві, куди він регулярно надсилав цінну інформацію про європейські справи [163, с.163]. Більше того, аналіз здобувачем архівних документів, які зберігаються у Фонді 52 РГАДА “Зносини Росії з Грецією”, дають усі підстави стверджувати, що вищі ієрархи православної церкви Єрусалима і Константинополя в першій половині XVII ст. використовували зносини у справах обстоювання релігійних прав православної церкви з країнами Європи, в тому числі й з керманичами Війська Запорозького (події 1620 р.), для передачі інформації, яка носила розвідувальний і упереджувальний (контррозвідувальний) характер. Засвідчується це так званими грамотами, де в скороченому вигляді подано зміст послання, який підтверджує вищевикладене.

Так, з архівної грамоти за 1633 р. дізнаємось: “Грамота к Царю Михайлу Федоровичу и к Патриарху Филарету Никитичу от Константинопольского патриарха Кирилла стосовно писанных обстоятельств в Германии, о Польских делах, об умыслах против росіян Короля Владислава, о походе Турецких і Татарских войск в Польшу ...” [1].

В грамоті за 1634 р. Кирило Лукаріс сповіщає про наміри Туреччини і Кримського ханства відносно нападу на Польщу, а цим самим і на українські землі. “...От Патриарха Кирилла уведомляющего об планах Турецького султана Мурата Паши дабы с войском на Поляков идти и разбитии оных и прочим Пашам и Крымскому хану повилени с воинами идти войной на Польшу” [2].

Як бачимо, у польського уряду були підстави звинувачувати у шпигунстві на користь інших країн єрусалимського і константинопольського патріархів.

Підтвердженням, що східні патріархи були таємними політичними агентами російського уряду, свідчать дослідження російського історика М. Каптерєва. Він стверджує, що послы Московського царства в Константинополі отримували інструкції, за якими патріархи допомагали зв'язками, порадами, свідченнями проти Туреччини [123, с.21].

Кирило Лукаріс був на той час сполучною ланкою між протестантськими державами Заходу і православним європейським Сходом. Робилося все, щоб його зняти з патріаршого престолу. Зокрема, його звинувачували за зв'язки із запорозькими козаками і що він підбиває їх до нападу на Туреччину. І підстави для цього були. Про це свідчать повідомлення венеціанського і французького послів за 1622 рік своїм урядам. Дипломати із Стамбула повідомляли про те, що константинопольський патріарх Кирило Лукаріс мав таємні зустрічі з трансильванським князем Бетленом Габором і пообіцяв підтримку, якщо він захоче здобути польську корону [135, с.70-71].

Рішучі втручання козацтва у релігійні справи сталися напередодні приїзду в Україну єрусалимського патріарха Феофана III. Зокрема, це і формальне дотримання Роставицької угоди, нові походи на землі Кримського ханства і Чорне море, козацька посольська місія у Москву. Всіма цими акціями Петро Сагайдачний і козацька старшина намагалися вплинути на

польський уряд і добитися легалізації православ'я в Україні. Ці заходи свідчать про вміння козацького гетьмана використовувати розвідувальні та дипломатичні засоби в обстоюванні політичних і національно-релігійних прав українського народу.

Право призначати єпископів на єпархії було прерогативою королівської влади. Зважаючи на те, що дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православним не вдалося, козацька старшина на чолі з гетьманом Я. Бородавкою і на той час полковником П. Сагайдачним змінила тактику. Без згоди короля на прохання представників православної церкви України, Білорусії, Литви патріарх Феофан III висвятив Іова Борецького на митрополита Київського і Галицького та п'ятьох ієрархів у сан єпископів. Вагання останнього і побоювання "біди від короля та поляків" розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріархові безпеку при виїзді з України [163, с.211].

Відновлення православної ієрархії в Україні та Білорусії викликало незадоволення католицько-уніатського кліру, який звинувачував Феофана III та членів православних братств у Києві, Мінську, Вільно у шпигунстві на користь Туреччини [38, с.58].

У висвяченні православних ієрархів вирішальна роль була за козаками. На значущість цієї ролі вказує сьогодні більшість істориків. Особлива заслуга у цьому процесі, наголошує Михайло Грушевський, належить провідникам городової старшини – Петру Конашевичу-Сагайдачному і Якову Бородавці [95, с.436]. В цьому велику роль відіграв розвідувальний і контррозвідувальний фактор у забезпеченні проведення національно-релігійних прав українського народу у кінці XVI – першій чверті XVII століття.

Без козацької ролі в подіях 1620 року сенс існування Київської митрополії та, певною мірою, церкви в цілому виглядав би дуже проблематичним [175, с.424].

Якщо наприкінці XVI ст. римська курія недооцінювала козаків як антикатолицьку й антиуніатську силу, то вже в 20-х рр. XVII ст. вона вбачає в них головного ворога, який став на перешкоді подолання схизми в Речі Посполитій. Нунцій Торрес, який не розраховував подолати козаків силою, радив Ватикану обрати щодо них тактику хитрощів і обману: “Потрібно вжити дієвих засобів, але зовні лагідних і так прихованих, щоб вони й додуматися не могли, інакше вони будуть насторожені й можуть вдатися до насилля та натворити багато зла” [50, с.150].

Через складну політичну ситуацію репресивних дій з боку уряду Речі Посполитої не було. Більше того, король Сигізмунд III надіслав листа до єрусалимського патріарха з проханням посприяти виступу козаків на війну з Туреччиною.

Ці поступки пояснюються тим, що козаки і немало знатних людей взяли “релігію грецьку” під свій захист і присягнули, що не відступляться від досягнення мети [113, с.75].

Розуміння політичної ситуації і значення в ній конфесійного фактора змушує уряд Польщі шукати компроміс і “загравати” з українським козацтвом.

Загроза поразки у війні з Туреччиною змусила уряд звернутися за допомогою до козаків Запорозької Січі. На прохання польського короля у червні 1621 року біля Кагарлика (київського) зібралась козацька рада, на яку прибули митрополит Іов Борецький, єпископи і велика кількість священиків та монахів. Рада, безперечно, мала велику політичну вагу, тому що вирішувалась доля не тільки Польщі, а й доля Запорозької Січі.

Після бурхливого обговорення було прийнято рішення взяти участь у війні і допомогти Польщі у збройній боротьбі проти Порти.

Після закінчення військової ради до Варшави з дипломатичною місією відносно прийнятих на раді рішень щодо участі у війні на чолі посольства

відбув Петро Сагайдачний. Як політик і військовий діяч він домагався, щоб уряд Речі Посполитої задовольнив рішення, які були прийняті на раді.

Їх основні положення зводились до наступного: населення України діставало свободу віросповідання, король повинен визнати православну ієрархію – митрополита і єпископів, висвячених патріархом Феофаном III, і скасування універсалів, виданих на православних за останній час. За умови виконання цих вимог козаки зголошувалися послужити Речі Посполитій [95, с.465]. Треба зазначити, що “козакам також була необхідна релігійна свідомість з потужним національним складником, щоб можна було мобілізувати руське суспільство на підтримку повстань за допомогою релігійних та етнічних гасел” [175, с.191].

Після завершення Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступалося від попередніх вимог відносно своїх конфесійних прав, але перемогою під Хотином керманічі Війська Запорозького не скористалися. Сигізмунд III відмовився визнати висвячених православних владик. Водночас королівські комісари планували провести таємні переговори з гетьманом Петром Сагайдачним і старшиною та пообіцяти їм королівські милості. Схилити на поступки Петра Сагайдачного не вдалось, про що свідчить його лист до Сигізмунда III, але з боку козацької старшини одностайності не було. Смерть гетьмана у 1622 р. також внесла певні корективи у конфесійну політику українського козацтва.

Лише в 1623 році підтримане всім козацтвом православне духовенство у відозві до сейму заявило: “Православна віра може бути знищена не раніше чим буде знищений народ руський” [18, с.244].

Отже, в умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні, передусім православної віри, проти цього виступало українське козацтво. Союз козацтва з церквою, здійснений при П. Сагайдачному певною мірою об'єднав суспільно-політичні інтереси козацтва з національною ідеєю,

сприяв бурхливому розвитку культури й освіти, пробудженню етнічної самосвідомості, консолідації українського населення як нації.

М. Грушевський назвав відродження у досліджуваний період національним. Таким він вважав “культурний і національний рух”, який разом з “могутнім соціальним рухом Східної України” підготував “наше” перше національне відродження [97, с.137].

Зазначимо, що фактор розвідувального й контррозвідувального забезпечення у справі обстоювання політичних і національно-релігійних прав українського народу відігравав важливу роль у визвольних змаганнях і формуванні станової свідомості козацтва у кінці XVI – першій чверті XVII століття, а пізніше у визвольній боротьбі 1648-1657 рр.

4.3. Роль гетьмана Петра Сагайдачного у розвитку розвідувального мистецтва українського козацтва

Перед тим як висвітлити питання ролі гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, за словами історика В. Степанкова, – “неперевершеного стратега й тактика” [204, с.52] у розвитку воєнного мистецтва і вмілого організатора розвідки й контррозвідки Війська Запорозького, – для кращого розуміння ролі та значення цієї видатної особистості в історії України необхідно коротко подати його біографічні дані з урахуванням нових історичних досліджень.

В українській і зарубіжній історіографії здавна існував інтерес до постаті Петра Сагайдачного. Але варто зазначити, що окремі дослідники, історики, а в окремих випадках і на державному рівні, по-різному з різницею у 10-20 років і більше надають помилково ті чи інші факти його життя та військової діяльності, які нерідко друкуються у підручниках для загальноосвітніх і вищих навчальних закладів. Зокрема, в тритомному виданні Б. Сушинського “Козацькі вожді України” (Одеса, 2006) дата народження гетьмана подана 1550 роком.

Майбутній гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, “ревнитель віри благочестивої”, – талановитий полководець та політичний діяч свого часу, який з успіхом командував козацьким військом і морським флотом і так само успішно діяв на дипломатичних теренах, народився, за останніми дослідженнями, у 1582 р. в місті Самбір, тепер Львівської області [186, с.255]. Помер від рани, яку отримав у Хотинській війні, в 1622 році.

Про походження та юнацькі роки майбутнього гетьмана збереглося дуже мало відомостей. Найважливішим джерелом, яке містить деякі біографічні дані про нього, є твір К. Саковича “Вірші на жалосний погреб знатного рицара Петра Конашевича-Сагайдачного”, де, за словами історика В. Шевчука, “К. Сакович задекларував ідею мирного становлення української державності в межах Речі Посполитої і це була політична програма Сагайдачного” [225, с.34].

Початкову освіту майбутній гетьман здобув удома, а у 90-х роках XVI ст. став учнем Острозької школи (академії), що підтверджується у вищезгаданому вірші К. Саковича.

Духовна атмосфера, яка оточувала майбутнього гетьмана в Острозькій академії, формувала його як особистість. В острозький період його життя значний вплив на нього справляв насамперед тодішній ректор цього навчального закладу, викладач грецької мови Кирило Лукаріс (у майбутньому – александрійський, константинопольський патріарх). Сприйняті Петром Сагайдачним ідейні та культурні віяння й впливи яскраво проявилися в його подальшій діяльності, коли він став воїном Війська Запорозького [186, с.254].

Петро Сагайдачний потрапляє на Січ, швидше всього, у кінці 90-х років XVI ст. У ній справний юнак, а тим більше такий, що здобув освіту в Острозькій академії, знайшов свою долю і козацьку славу. На той час на Запоріжжі існували правила, обійти які було неможливо. Насамперед, це

стосується поетапного шляху у військовій кар'єрі. Кожного, хто прибував на Запорозьку Січ і бажав боронити “правду і віру”, записували до одного з куренів і він ставав молодиком (джурою). Під керівництвом наставників-козаків активно навчався військовій справі.

Треба мати на увазі, що на Січі в основному зверталась увага не на вік, а на час, коли козак був прийнятий до Війська Запорозького. Д. Яворницький у своїй праці “Історія запорізьких козаків” писав наступне: “...То були люди (козаки), які мали значний бойовий досвід, дуже сильні та мужні, й за національністю, головню, були українцями” [231, с.148].

Усе це свідчить про те, що до керівних посад Петро Сагайдачний міг дослужитися приблизно через років десять, що й підтверджується історичними джерелами, – тобто у 1610-1615 рр. [186, с.248].

Частина біографів Сагайдачного бачать його на початку XVII ст. рядовим козаком у молдавсько-волоській військовій кампанії (1600-1602 рр.) і у бойових діях козацького війська в Лівонії [186, с.256].

У різні роки (1603-1614 рр.) він брав участь у козацьких морських та сухопутних експедиціях проти турків і татар, був залучений урядом Речі Посполитої до Московської “авантюри”.

Петру Сагайдачному довелось кілька разів бути при владі у Війську Запорозькому в часових межах 1616-1622 рр. Із писемних джерел відомо, що найраніша звітка про козацького полковника Петра Конашевича-Сагайдачного зафіксована у 1615 р. в листі Сапеги до сановного брата – литовського канцлера Льва Сапеги, де він повідомляє про події, які розгорнулись на Київському Поліссі у зв'язку з вторгненням татарської орди [234, с.197]. Нападники захопили ясир і велику кількість місцевого населення знищили. Автор листа справедливо звинувачує польських жовнірів у бездіяльності щодо захисту краю від татар. Там же згадується і Сагайдачний, який мав у розпорядженні три тисячі козаків, але не зміг спільно з польськими підрозділами дати відсіч загарбникам. Звинувачення

безпідставні, але лист цікавий тим, що Лукаш Сапега стверджує наступне: “... в татарському війську є до кілька сот козаків-шпигунів розвідників (підкреслено мною. – *Д.Л.*) та ватажків, що добре відомо із теперішнього, через них, татарського вторгнення” [234, с.198]. Аналіз листа свідчить, що козацький полковник, який очолював полк, тобто Петро Конашевич-Сагайдачний, володів секретною інформацією про воєнно-політичну обстановку на теренах Речі Посполитої та наміри татар і давав посильну відсіч у їхніх діях. У цьому йому помагали інформатори з їх числа, а також козацькі розвідники, які “спілкувалися” під тим чи іншим приводом з татарами. Результат досліджень дає змогу зробити висновок, що Петро Сагайдачний мав на зв’язку агентуру, через яку отримував розвідувальну інформацію. Про це свідчать і матеріали дослідження П. Саса: “...прикметно, що запорожці мали розвинену агентурну мережу серед кримських татар” [185, с.81].

Необхідно зазначити, що в той час козацька розвідка й контррозвідка ще не мала чітких форм і ознак. Разом з тим аналіз діяльності полкових осавулів і писарів свідчить про те, що вони залучались до організації та обробки розвідувальної інформації й виконували контррозвідувальні функції. Розрахунки з листа Сапеги показують, що питома вага розвідувального компонента у полку Петра Сагайдачного у 1614-1615 рр. від загальної кількості складала приблизно 10-11 %.

Поряд з пошуком невідомих документів, що стосуються розвідки й контррозвідки у козацькому війську кінця XVI – першої чверті XVII ст., велике значення мають раніше введені в науковий обсяг документи, зміст яких, як показало дослідження, був використаний не в повному обсязі.

Зокрема, аналіз Роставицької угоди, яка була підписана у жовтні 1619 р., дає змогу змалювати портрет Петра Сагайдачного не тільки як військового і політичного діяча, але і як керманіча Війська Запорозького, який широко застосував при переговорах елементи розвідки й контррозвідки. А саме: на

сеймі, який був скликаний навесні того ж року, поряд з іншим питанням йшла мова про використання козаків у воєнному протиборстві з Туреччиною, зокрема, захоплення і блокування турецького флоту в найбільш стратегічних портах, а також використання козацьких сил проти Кримського ханства у майбутній війні з Османською імперією [43, с.207-208].

Ці плани не вдалось реалізувати в основному з двох причин. Перша – фінансова скрута уряду Речі Посполитої і друга – “зверхнє” ставлення шляхти до козаків.

У вересні 1619 р. Сигізмунд III видає універсал про проведення урядової комісії з козаками. Фактичний керівник її (король призначив комісарами сімнадцять осіб) С. Жолкевський разом з військом отаборився біля річки Роставиця. Козаки прибули на переговори раніше і розбили свій табір біля Білої Церкви на річці Узені.

Зазначимо, що про плани польського уряду козацькій старшині частково було відомо. Про це свідчить М. Грушевський: “... козаки переловили кореспонденцію Жолкевського з Іскандер-башею і довідалися про обіцянки, які робилися турецькому правительству про приборкання козаччини” [95, с.380].

Стратегічною метою урядової комісії з козаками було забезпечити для польської влади дієвий контроль над козацтвом та покласти край його “свавіллю”, насамперед морським походам та конфліктам зі шляхтою.

Каменем спотикання на цих переговорах стало питання про обмеження козацького реєстру у кількості 3-х тисяч осіб. Це викликало протест з боку козаків.

На завершальній стадії переговорів комісари відвідали запорозький табір. Зберігся їхній звіт до С. Жолкевського [44, с.50-52].

Завдяки цьому та іншим документам ми можемо простежити роль Петра Сагайдачного в діяльності з використанням розвідувальної інформації. Ним і

козацькою старшиною була розроблена низка контрзаходів щодо введення польських комісарів в “оману” на користь Війська Запорозького.

Перед переговорами польській стороні було запропоновано оглянути козацькі полки. На них неабияке враження справила висока оснащеність козацького війська вогнепальною зброєю. “Люд майже увесь вогнистий, рідко хто з луками” [44, с.51].

Польські комісари, спостерігаючи за маневрами полків Війська Запорозького, визначали, що “козаки по порядку давали постріли” [95, с.382], а гармаші вдарили із гармат. Це свідчить про те, що в козацькому війську у той час проводились відповідні польові навчання, результатом яких було вдосконалення козацького вишколу на полі бою. Усі ці дії позитивно вплинули на комісарів. Представникам уряду вручили реєстр особового складу Війська Запорозького у кількості 10600 козаків.

Гетьман Петро Сагайдачний володів інформацією, що під час проведення урядової комісії будуть вимоги щодо скорочення чисельності козацького війська. Щоб запобігти цьому, був влаштований військовий огляд, який вразив своєю боєздатністю. Вдало проведений огляд дав можливість продемонструвати його потужність і воєнне протистояння у випадку протиборства з Річчю Посполитою. Але це було не головним.

Передача польській стороні під час огляду реєстру Війська Запорозького була задуманою заздалегідь акцією. Адже впродовж декількох годин фізично неможливо було його скласти. Це свідчить про добре налагоджену роботу запорозької канцелярії, в тому числі полкових писарів, які залучались, на думку дисертанта, і до обробки розвідувальної інформації.

Першим пунктом Роставицької угоди було визначено головну роль козаків: це – оборона переправ, несення служби “на звичайних місцях”. Заборонялись морські походи і збройні напади на сусідні країни тощо.

Важливим пунктом угоди було те, що реєстрові козаки жолд (плату) отримували не у Львові, а в Києві. Ця контрпропозиція пояснювалась

важливим фактором, що Київ і все Подніпров'я уже перебували під впливом Війська Запорозького, що позитивно вплинуло на історичний хід у майбутньому.

При аналізі окремих документів, що стосуються Роставицької угоди, здобувач звернув увагу на те, що козакам наперед було виплачено із внесених коштів С. Жолкевського близько 4 тисяч злотих на утримання військових осавулів і козацької артилерії. Це ще раз підтверджує те, що осавули, крім командирських повноважень, повинні були виконувати насильницькі (поліцейські) функції для приборкання козаків у разі порушень угоди. Коронний гетьман подбав, щоби про цей факт не згадувалось ні в “комісарському акті, ні в ревесалах” [57, с.362].

Роставицька угода не могла задовольнити ні уряд Польщі, ні козаків. У ній не була чітко зафіксована чисельність реєстрового козацтва, не вдалось “загнати” запорожців на волості під владу панів та місцевих урядників. Це було тактичним успіхом козаків на переговорах. Але найбільш дошкульні для запорожців положення укладеної угоди не були скасовані, а лише відстрочені.

Зупиняючись на ролі Петра Сагайдачного в організації розвідки, необхідно зазначити, що під час військової діяльності і гетьманування його дії були спрямовані на посилення і покращення воєнного мистецтва Війська Запорозького. Підтвердженням вдалого застосування розвідки й контррозвідки є успішні морські походи і взяття фортеці Кафа (1616 р.), Московська кампанія 1618 року, Хотинська битва (1621 р.).

У нашій історії є багато видатних осіб. Однією з таких постатей є гетьман Петро Сагайдачний – воїн, полководець, політичний діяч і “саме завдяки Сагайдачному мистецтво розвідки низовиків на той час досягло порівняно високого рівня” [101, с.70].

Будучи не тільки талановитим воєначальником, а й визначним політиком, він прагнув завоювати для українського народу гідне місце в Речі

Посполитій. Для цього піклувався, з одного боку, про посилення козацтва і надання йому необхідних прав, а з другого, його постійною турботою була українська церква, яку він усіляко підтримував, вбачаючи в ній важливий чинник національної політики. Головним завданням уже в перші роки свого гетьманування Петро Сагайдачний поставив те, що вдалося завершити Б. Хмельницькому, зокрема, “освободите Русский народ от подданства и ярма работнического” [23, с.9]. З його іменем пов’язаний цілий етап в історії України, який характеризується виходом козацтва на новий ступінь історичного розвитку [88, с.258].

Велика заслуга Петра Сагайдачного у розбудові та поширенні дипломатичних зносин Війська Запорозького з іншими країнами. Через можливості козаків-дипломатів добувалась секретна інформація, яка йшла на користь Запорозькій Січі. За досить короткий термін гетьманування йому вдалося переорганізувати козацьке військо у боєздатну армію, з якою рахувались у Європі. У 1614-1615 роках Петро Сагайдачний командував тритисячним загоном козаків. У морських походах кількість козаків під його керівництвом доходила до 10 тисяч, а в Московській кампанії – до 20-ти. Безпосередньо у Хотинській битві гетьман Петро Сагайдачний мав у своєму розпорядженні більш як 40-тисячне козацьке військо. Зазначимо, що за своє життя він не програв жодної битви і військової кампанії.

Але що найважливіше, – він був першим з козацьких гетьманів, хто перетворив козацтво з вузького станового явища на чинник загальнонаціональний. Вписавши усе Військо Запорозьке у Київське братство і вступивши у 1618 р. в “Лігу християнської міліції” для спільної боротьби з Османською імперією, Петро Сагайдачний утворив справжній загальнонаціональний фронт проти чужоземного поневолення. Будучи при владі, він вів небезпечну політичну і дипломатичну гру на користь Січі.

Безперервні морські походи проти Османської імперії змушують Польщу і Туреччину бути на грані війни. У зв’язку з цим уряд Речі

Посполитої не наважується знищити козацтво. Користуючись цим, Петро Сагайдачний відновлює православну церковну ієрархію. Успішним походом на Москву він заспокоює польський уряд і не вступає з ним у прямі воєнні конфлікти. Своєю політикою формував ситуацію, досягаючи такого потужного резонансу, що в його руках часто зосереджувались питання війни і миру трьох великих східноєвропейських країн – Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Московського царства [23, с.6].

Говорячи про воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного, куди входять елементи розвідки, необхідно зазначити, що воно будувалося на раптовості завдання удару, високій маневреності і козацьких силах, насамперед прихованих стрімких рейдах козацької кінноти, та на великі відстані з атакою з ходу на укріплені фортеці й міста противника.

Висока мобільність козацьких сил у бойовому поході ставала можливою тому, що їх не сковувала важка артилерія, для транспортування якої потрібно було здійснювати великі інженерні роботи під час їх пересування, а також мати громіздкі обози.

Набутий козаками під час бойових походів та воєн досвід підтверджував результативність їхньої високоманевреної тактики ведення війни, для якої були неприродні довготривалі облоги. Це стосується і морських операцій.

Головною запорукою перемог козацької армії під проводом гетьмана Петра Сагайдачного стало вміле поєднання традиційних, козацьких способів збройної боротьби з досягненням тогочасної європейської воєнної науки і мистецтва. Його талант полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він уміло узгодив і поєднав з національними традиціями. Маневрова стратегія дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження була складовою частиною його концепції швидкого і несподіваного маневру [101, с.35].

Застосування нової лінійної тактики привело до створення тришеренгового “батового” строю та його поєднання з вазовим прикриттям, що відіграло велику роль у перемозі в Хотинській битві. Військова діяльність

у першій чверті XVII ст. козацького гетьмана Петра Сагайдачного свідчить, що він розумів, що перемогу над противником можна отримати лише рішучими наступальними діями. Саме тому, на противагу західноєвропейській стратегії, він старається уникнути безплідного маневрування по тилах противника та облоги фортець і обирає за основу своїх дій – швидкий і несподіваний маневр з метою створення для своїх військ найбільш сприятливих умов і, користуючись цим, нав'язати противнику битву та розгромити його. Прагнення діяти наступально, намір завершити усякий маневр ударом стає для Петра Сагайдачного одним з основних принципів протягом усієї його полководницької діяльності.

Зазначимо, що козацькі ватажки не дотримувалися сліпо загальноприйнятих способів ведення війни, а використовували, відповідно до обставин, більш рішучі форми збройної боротьби, зокрема, раптовий напад із застосуванням усіх видів зброї. Про це переконливо свідчить уся військова діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, яка широко розкрита у працях сучасних українських істориків О. Гуржія [100], П. Саса [185], В. Сергійчука [190], В. Степанкова [204] та інших.

Необхідно зазначити, що в 20-х роках XVII століття відбулося і збагачення досвіду організації розвідувальної діяльності Війська Запорозького в його боротьбі з Річчю Посполитою. Як стверджує історик В. Степанков, серед жовнірів коронного війська перебували особи, котрі служили інтересам козацької України, вчасно передавали важливу інформацію про наміри польського командування. Такий випадок стався під час козацьких заворушень у 1625 році під керівництвом гетьмана М. Жмайла.

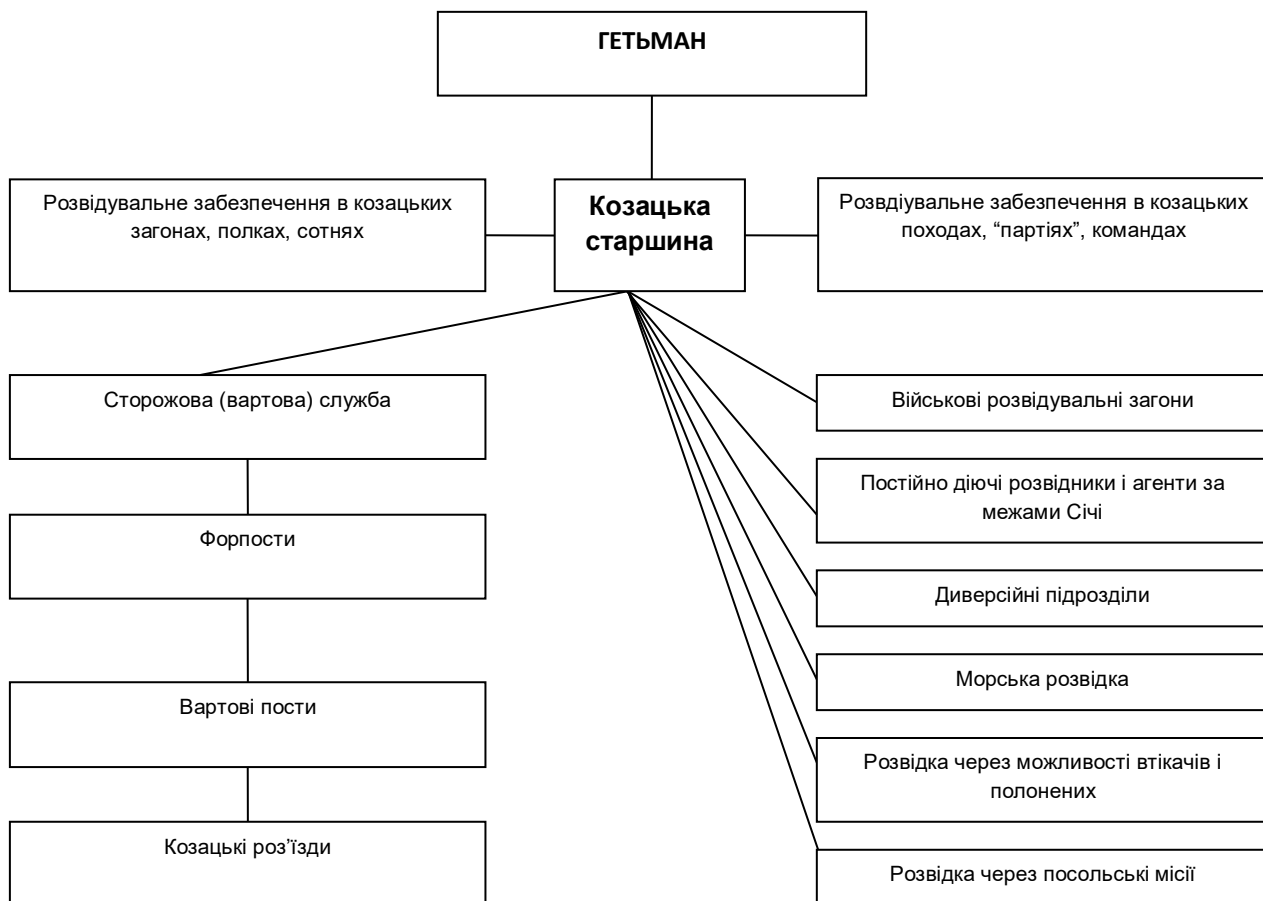
Перед генеральним наступом польської армії під проводом С. Концепольського гайдук Сивницький зумів вислизнути з польського табору й повідомити М. Жмайла про ворожі наміри. Отже, завдяки вчасно одержаній розвідувальній інформації вдалося уникнути серйозної небезпеки і зайняти надзвичайно вигідну позицію, що в кінцевому підсумку дозволило вистояти

у боях і добитися укладення договору, умови якого зафіксували компроміс обох сторін [204, с.61].

Отже, в кінці XVI – першій чверті XVII ст. відбувалось становлення й формування козацької розвідки, діяльність якої спрямовувалась на захист інтересів Війська Запорозького.

Наголосимо, що велику роль у розвитку воєнного мистецтва українського козацького війська відіграв Петро Сагайдачний. З його іменем пов'язана важлива сторінка української історії, що характеризується виходом козацтва на новий ступінь історичного розвитку. Організаторські й дипломатичні здібності гетьмана безпосередньо вплинули також на розвиток розвідки й контррозвідки у Війську Запорозькому.

Схема козацької розвідки і розвідувально-дозорної служби в кінці XVI – першій чверті XVII ст., згідно з проведеним дослідженням і аналізом джерел [9; 17; 31; 33; 35; 70; 82; 98; 100; 101; 103; 129; 147; 174; 185; 190; 194; 204; 212; 217; 230], виглядала наступним чином:

Висновки до четвертого розділу

Підбиваючи підсумки розвідувального супроводження суспільно-політичних заходів запорозького козацтва, необхідно зазначити, що встановлення запорозькими козаками дипломатичних контактів у кінці XVI – першій чверті XVII ст. свідчить, що Річ Посполита виявилась безсилою приборкати козацтво. В цей час значно зросла роль Січі у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи, оскільки запорозькі козаки взяли участь у подіях так званої “Смути” у Московській державі, у молдавсько-волозькій військовій кампанії і Лівонській війні. Великий авторитет козаки здобули після вдалих морських походів і Хотинської війни.

Досліджуваний період – це час, коли козаки-дипломати на рівних вели переговори з урядом Польщі, налагоджували постійні контакти із сусідніми державами відносно спільної боротьби проти Османської імперії, закріплювали своє становище в системі міжнародних відносин. Свідченням цього є те, що Швеція у 1625-1626 рр. через своїх посередників намагалась схилити козаків виступити проти Речі Посполитої, а також втручання козаків у міжусобицю претендентів на кримський престол і угода про військовий союз між Січчю та Кримським ханством у 1625 році.

У 1620 р. запорозькі козаки в особах Я. Бородавки і П. Сагайдачного взяли участь у політичній акції загальноукраїнського значення – відновленні діяльності православної ієрархії. Відтоді козаки вважали боротьбу за визнання королем і урядом Речі Посполитої прав православних в Україні основним гаслом, що було одним із напрямів політичної діяльності Запорозької Січі. Зовнішня політика Війська Запорозького почала втрачати станова спрямованість і набувати рис загальнонаціональної. В подальшому, під час війн із поляками, до релігійних лозунгів на захист православ'я додалася ще й національна ідея – звільнення Русі [223, с.471].

Регулярні морські походи запорожців з донськими козаками завдавали відчутних ударів по Османській імперії. Походи в своїй більшості

узгоджувались з одночасними бойовими діями союзників по “Лізі християнської міліції”. Спільні дії змушували турецький уряд вести війни і військові сутички в кількох регіонах імперії, а це, в свою чергу, виснажувало її економічні можливості.

Талант Петра Сагайдачного як полководця особливо проявився у Хотинській битві, звідки й пішла “на убыль” міць Порти. Перемога під Хотиним призупинила експансію Османської імперії в Європу [146, с.28].

Завдяки зусиллям багатьох козацьких ватажків кінця XVI – першої чверті XVII ст., в тому числі й гетьмана П. Сагайдачного, була створена козацька армія, яка не поступалася іноземним військовим формуванням.

Погоджуємося з висновками відомого українського історика К. Гуслистого, що у діяльності П. Сагайдачного, поряд з позитивними, прогресивними сторонами, були, як відомо, і негативні. Однак при оцінці її в цілому слід виходити з міркувань, що про історичні заслуги судять по тому, що вони дали нового в порівнянні зі своїми попередниками. Тому й у зверненні першого антифашистського мітингу представників українського народу, який відбувся 26 листопада 1941 р., П. Конашевич-Сагайдачний згадувався як один з видатних історичних діячів України [102, с.7]. Зазначимо, що у 2010 році в Україні на державному рівні відзначається 440 – річчя з дня його народження.

Безпосереднім інструментом, яким гетьман уміло користувався, була добре поставлена розвідка та контррозвідка як у дипломатичних зносинах, так і в забезпеченні та обстоюванні політичних і релігійних прав населення України.

Таким чином, розуміння керівним складом Війська Запорозького ролі та місця розвідки у гарантуванні безпеки Запорозької Січі і козацького війська сприяло її активному розвитку у подальшому, зокрема, у період Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Основні наукові результати розділу викладені в праці “Розвідувальне забезпечення військово-політичної діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст.”, яка опублікована у збірнику тез “VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція”, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” і в статті “Становище православної церкви в Україні” (кінець XVI – перша чверть XVII ст.) [150].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що виявляється у розкритті організаційних засад, форм і методів розвідувального забезпечення військової діяльності Війська Запорозького у кінці XVI – першій чверті XVII ст. з метою визначення його впливу на воєнне мистецтво українського козацтва.

Дисертант дійшов таких основних висновків, які виносяться на захист:

1. Аналіз стану наукової розробки теми дисертації засвідчує, що розвідувальна діяльність козацтва у зазначений період фрагментарно розглядалася у працях дореволюційних, радянських, діаспорних та сучасних українських вчених, присвячених проблемам державно-політичної, військової, соціально-економічної, дипломатичної історії Війська Запорозького. Водночас залишилося нерозв'язаним питання вивчення та висвітлення розвідувального забезпечення військової діяльності українського козацтва у кінці XVI – першій чверті XVII ст.

2. Завдання й функції козацької розвідки детермінував виявлений здобувачем комплекс довгострокових геополітичних, військово-політичних, суспільно-політичних факторів. У свою чергу, це визначало інформаційні пріоритети козацької розвідки: вивчення організації, сили, тактики, озброєння та військових приготувань противника; завчасне попередження про загрози нападів на “кримському” напрямку; політичне становище в сусідніх державах та їх реальні спрямування у контактах із Запоріжжям; збір даних про противника під час конкретних військових кампаній, а також значної інформації з метою обстоювання соціальних та національно-релігійних прав українського народу.

3. Проведене дослідження дає підстави стверджувати про функціональне оформлення розвідувального компонента у військовій організації, стратегії й тактиці козацького війська. До сил і засобів розвідувального компонента

можна віднести такі основні елементи: профільна управлінська та аналітична діяльність гетьмана і старшини; розвідувально-сторожова (дозорна) служба у прикордонні; розвідувально-диверсійні функції лінійних підрозділів; контингент козаків та їхніх добровільних помічників серед населення, які спеціалізувалися на розвідувальній роботі та утворювали інформаторські мережі; інформаційно-розвідувальні місії дипломатії.

4. Розвідувально-диверсійна робота посідала одне з пріоритетних місць у стратегії й тактиці Війська Запорозького, була органічною частиною військового мистецтва козаків. Запорожці виявили здатність до проведення масштабних розвідувальних акцій на великому театрі воєнних дій за єдиним задумом, із застосуванням різноманітних сил і засобів, форм розвідроботи. Це обумовлювалося особливостями походження, військової організації козацтва, необхідністю компенсувати асиметричними заходами якісну та чисельну перевагу регулярних армій або орд кочівників. Ефективна розвідка та інші спеціальні заходи стали одним із вирішальних аспектів успішних морських походів, успіхів у Московському поході 1618 р., Хотинській кампанії 1621 р. та інших помітних операцій козацтва.

5. Провідними тенденціями розвитку розвідувальної справи козацтва стали: оформлення чітких уявлень про пріоритети розвідки; поступове відокремлення спеціалізованого розвідувального компонента Війська Запорозького; обов'язковість всебічного розвідзабезпечення бойових кампаній та міжнародних зв'язків; підготовка особового складу до виконання розвідувально-диверсійних завдань. Згадані тенденції в своїй більшості відповідали тогочасним європейським процесам у галузі спеціальної діяльності.

6. Основними формами й способами розвідувальної діяльності виступали: спостереження; сторожова служба; застосування інформаторів; розвідувальне опитування полонених та населення; вивідування у запллі ворога; розвідка боєм; засідки; дезінформування ворога; збір інформації по

дипломатичних каналах. Розвідка Війська Запорозького спиралася на широку підтримку українського населення, велася відданими козацьким ідеалам особами.

7. Успіхові розвідки чималою мірою сприяло розуміння її важливості визначним козацьким полководцем і політичним діячем, гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. Йому належить непересічний внесок в удосконалення організації, стратегії й тактики, озброєння та підготовки козацького війська, безпосереднє керівництво низкою звитяжних військових кампаній і походів, дипломатією Січі. П. Конашевич-Сагайдачний на стратегічному рівні особисто координував розвідувальну роботу, надавав зібраній інформації виняткове значення у воєнно-політичному плануванні, нерідко сам брав участь у розвідувальних заходах.

8. На підставі проведеного дослідження дисертант вважає, що для науково-методичних основ бойового застосування спецпідрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань України зберігають актуальність такі елементи досвіду козацької розвідувальної служби, як обґрунтоване визначення пріоритетів (об'єктів) розвідзусиль; урахування особливостей противника при визначенні організації й змісту підготовки розвідувальних органів і підрозділів; безперервність та завчасність ведення розвідки; одночасне застосування різних сил і засобів розвідки; визначення специфічної системи військово-фізичної підготовки з урахуванням національних традицій. Психофізична, бойова підготовка, оригінальний військово-технічний арсенал козаків-пластунів є цінними й для сучасного тренінгу сил спецоперацій, для розробників спеціальних засобів.

9. Здобувач вважає перспективними такі напрями подальшого дослідження:

– вивчення форм і методів козацької розвідки та спеціальних бойових дій у контексті розбудови Збройних Сил України;

- дослідження контррозвідувальних методів протидії козацтва розвідувально-підбивній діяльності противника;
- вивчення таємної дипломатії Війська Запорозького;
- розвиток бойового мистецтва козацтва, його відданість захисту волі та національно-релігійної ідентичності українського народу.

Правила війни свідчать: той, хто забуває про значення розвідки й контррозвідки під час військової кампанії, у своїй більшості війну програє. Аналіз підготовки і ведення бойових дій українським козацтвом свідчить, що воно надавало велику увагу питанню організації боєздатної розвідки. Одержані результати дисертаційного дослідження є цьому підтвердженням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Рукописні неопубліковані джерела

1. Грамота (в столицю) к царю Михаилу Федоровичу и Патриарху Филарету Никитичу от Константинопольского Патриарха Кирилла // РГАДА. – Ф. 52. – Сношения с Грецией. 1633 – 1634. – Оп. 2. – Д. 103. – Лл. 1–2.

2. Грамота (в столицю) к царю Михаилу Федоровичу и Патриарху Филарету Никитичу от Константинопольского Патриарха Кирилла // РГАДА. – Ф. 52. – Сношения с Грецией. 1633 – 1634. – Оп. 2. – Д. 107. – Лл. 1–14.

II. Опубліковані джерела

3. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. (1571–1634) / под ред. Н. А. Попова. – СПб. : [б. и.], 1890. – 760 с.

4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 5 т. Т. 4. 1588–1632. – СПб. : [б. и.], 1851. – 284 с.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею. Т. 1. 1361–1598 / под ред. Н. Костомарова. – СПб. : [б. и.], 1863. – 301 с.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею. Т. 3. 1638–1657 / под ред. Н. Костомарова. – СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1861. – 768 с.

7. Акты Юго-Западной Руси, издаваемый Комиссией для разбора древних актов : в 35 т. Ч. 8, т. 1. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV – XVIII ст. / под ред. М. С. Грушевского. – К. : [б. и.], 1893. – 502 с.

8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, выс. утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском ген. Губернаторе. Ч. 3, т. 1. Акты о казаках (1500–1648) / [под ред. В. Б. Антоновича]. – К. : Тип. Давиденко, 1863. – 435 с.

9. Боплан Г.-Л. Опис України : пер. з фр. / Г.-Л. Боплан. – К. : Наук. думка, 1990. – 256 с.

10. Борецький І. Протестація / І. Борецький // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1988. – С. 313–327.

11. Буссов К. Московская хроника. 1584 – 1613 / К. Буссов. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 400 с.

12. Величко С. В. Літопис : в 2 т. Т. 1. [Події 1648–1659 рр. на Україні] / С. В. Величко ; [пер. з кн. укр. мови В. О. Шевчук]. – К. : Дніпро, 1991. – 373 с.

13. Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы : в 3 т. Т. 1. 1620–1647 / [редкол.: П. П. Гудзенко и др.]. – М. : АН СССР, 1953. – 585 с.

14. Голубев С. Т. История Киевской Духовной Академии. Вып. 1. Период до-могилянский / С. Т. Голубев – К. : Унив. тип., 1886. – 17 с.

15. Грушевський М. Матеріали до історії козацьких рухів 90-х рр. / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–30.

16. Довнар-Запольский М. Жалованье запорожцам и количество их до 1648 г. / М. Довнар-Запольский // Киевская старина. – 1896. – Фев. – С. 54.

17. Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613 – 1620 рр. / [Упорядники Л. Войтович, Л. Заборський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флорія] – Жовква : Місіонер, 1998. – 442 с.

18. Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и Польше. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1865. – 658 с.

19. Жерела до історії України-Руси. – В 11 т. – Львів : НТШ, 1895 – 1924 рр.
20. Записки о Южной Руси : в 2 т. / сост. и изд. П. Кулиш. – Репр. изд. 1856 г. – К. : Дніпро, 1994. – 355 с.
21. Історія України в документах та матеріалах : в 3 т. Т. 3. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / склали М. Н. Петровський і В. К. Путілов. – К., 1941. – Док. 162. – 590 с.
22. История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / под ред. В. Антоновича. – К., 1896. – Вып. 2 : I пол. XVII ст. – С. 40–126.
23. Каманин И.М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного / И. М. Каманин // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Кн. 15. – С. 3–32.
24. Кам'янецька хроніка: Складена Агапом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 95–106.
25. Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV / М. Кордуба // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. 12. – С. 55–58.
26. Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1892. – № 9. – С. 128–210.
27. Лашков Ф. Статейный список Семена Безобразова 1595 г. / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1892. – № 15. – С. 112–118.
28. Летопись Григория Грабянки. Действия презельной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с поляки, за найяснейших королей полских Владислава, потом и Каземира, в року 1648 отправоватися начатой и за лет десять по смерти

Хмельницького неоконченної, з різних летописцев и из диариуша, в той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки, собранная и самобитных старожилов сведетельстви утвержденная. року 1710. – К. : Унив. тип., 1854. – 423 с.

29. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / сост. Самоил Величко. – К. : Лито-типогр. зав[едение] Вильнера, 1848. – Т. 1. – 454 с.; 1864. – Т. 4. – 407 с.

30. Літопис Самовидця / упоряд. Я. І. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.

31. Лясота Е. Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110.

32. Макушев В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизведанным итальянским источникам) / В. Макушев // Славянский сборник. – СПб., 1876. – Т. 3. – С. 1–10.

33. Матеріали до історії української козаччини. Т. 1. Документи по рік 1631 / під заг. ред. М. Грушевського // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – 407 с.

34. Материалы по истории Войска Запорожского // Сборник Харьковского историко-географического общества. – 1897. – Т. 9. – 189 с.

35. Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців / Ю. Мицик // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 19–21.

36. Мицик Ю. А. Гетьман Самійло Кішка і його незнаний лист / Ю. А. Мицик // Вежа. – 1996. – № 3. – С. 204–210.

37. Мицик Ю. А. Два листи гетьмана Нерода (Бородавки) / Ю. А. Мицик // *Marra mundi* : зб. наук. пр. на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, 1996. – С. 435–442.

38. Мицик Ю. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій

половині XVII ст. у фондах архівів ПНР / Ю. Мицик // Український історичний журнал. – 1968. – № 5 – С. 55–61.

39. Мыцык Ю.А. О двух немецких “летучих листках” XVII в. / Ю. А. Мыцык // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1984. – С. 112–117.

40. Наливайко Д. Західно-європейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українського козацтва у боротьбі з турецькою агресією / Д. Наливайко // Український історичний журнал. – 1968. – № 6. – С. 139–147.

41. Оріховський С. Напучення польському королеві (коментар М. Русина) / С. Оріховський // Україна: філософський спадок століть / Хроніка. – 2000. – № 37–38. – С. 179–191.

42. Остапчук В. Козацькі чорноморські походи у морській історії К. Челебі “Дар великих мужів у завоюванні морів” / В. Остапчук, О. Галенко // *Marra mundi* : зб. наук. пр. на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, 1996. – С. 341–426.

43. Пропозиції С. Жолкевського щодо оборони Речі Посполитої від турецької загрози, 1619 // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 207–208.

44. Сас П. Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 / П. Сас // *Terra Cossacorum*: студії з давньої і нової історії України: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, проф. Валерія Степанкова / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – С. 48–83.

45. Селянський рух на Україні, 1569–1647 рр. : зб. док. і матер. / [упоряд.: Г. В. Боряк та ін. ; редкол.: М. Г. Крикун (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 534 с.

46. Семеновский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Семеновский. – СПб. : [б. и.], 1846. – 263 с.

47. Универсал Сигізмунда III до всіх урядників, державців та шляхти Київського воєводства, 29. XII. 1616 // Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч.3. – С. 202; ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 34 зв., 55.
48. Хотинська війна, 1621 / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер [та ін.]. – К. : Центр пам'яткознав. АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. – 238 с. – (Часи козацькі).
49. Шерер Ж. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж. Шерер ; [пер. з фр. В. В. Коптілов]. – К. : Укр. письменник, 1994. – 311 с.
50. Albertrandy, Jan Chrzciel. Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. T. 1–2 / wyd. Biblioteki Polskiej w Paryżu; [wyd. Erazm Rykaczewski]. – Berlin; Poznań: B. Behr (E. Bock), 1864. – 604 s.
51. Kronika Polska Marcina Bielskiego // Wydanie K.J.Turowskiego. – Sanok, 1856. – Т.1 (Ks.I-III), Т.2 (Ks.IV-V), Т.3 (Ks.V wraz z kontynuacją).
52. Engel J. Ch. Geschichte der Ukraine und ukrainische Kosaken / J. Ch. Engel. – Halle, 1796. – 396 s.
53. Fontes Rerum Austriacarum. Abth. 2: Diplomatarium et acta. Bd.63: Briefe und Akten zur Geschichte Wallensteins (1630–1634). – Wien, 1912.
54. Kronika Pawa Piaseckiego biskupa przemyskiego. – Kraków, 1870. – 457 s.
55. Malewska, Hanna. Listy staropolskie z epoki Wazów / Hanna Malewska. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959. – 381 s.
56. Niemcewicz, Julian Ursyn. Zbior pamiętników historycznych o dawnéj Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraiu naszym. – Т. 5 / przez J. U. Niemcewicza. – Lipsk: Nakł. I druk Breitkopfa I Haertela, 1840. – 362 s.
57. Żolkiewski St. Pisma, wyd A. Bielawski / St. Żokiewski. – Lwów, 1861. – 631 s.

58. Żółkiewski S. Pisma / St. Żółkiewski. – Kraków, 1868. – 152 s.
59. Losito V. Pietro della Valle / V. Losito. – Varese, 1928.
60. Volumina Legum : In 8 vol. V. 2. – Petersburg, 1859-60. – 340 s.
61. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia: maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis, deprompta collecta ac serie chronologica disposita. Vol. 2. 1410–1572 / ed. A. Theiner. – Roma, 1861. – XXIV, 782 s.
62. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia: maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis, deprompta collecta ac serie chronologica disposita. Vol. 3. 1585-1695 / ed A. Theiner. – Roma, 1863. – 1124 p.

III. Література

63. Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII века / М. А. Алекберли. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1961. – 270 с.
64. Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.) / М. А. Алекберли. – Черновцы : [б. и.], 1957. – 125 с.
65. Альтговзен И. Л. Военное искусство первой половины XVII ст. (Россия, Украина, Грузия) : в 5 т. Т. 1 / И. Л. Альтговзен. – М. : Воениздат, 1950. – 726 с.
66. Антонович В. Исторические деятели Юго-Западной России / В. Антонович, В. Бец. – К. : Тип. КУ, 1883. – 81 с.
67. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
68. Антонович М. Студії з часів Наливайка / М. Антонович // Праці Українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942. – С. 104–106.

69. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50–70-і рр. XVII ст. / О. М. Апанович. – К. : АН УРСР, 1961. – 299 с.
70. Апанович О. Козацтво – Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К. : Наук. думка, 1969. – 224 с.
71. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К. : Дніпро, 1991. – 335 с.
72. Апанович О. Сагайдачний Петро – український козацький гетьман / О. Апанович // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 106. – С. 101–123.
73. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 15, IX, 603 с. – (Україна. Голоси історії).
74. Баранович А. Украина накануне освободительной войны / А. Баранович. – М. : Мысль, 1959. – 302 с.
75. Батюк Т. Козацькі військові формування у другій половині XVI – першій чверті XVII ст. / Т. Батюк // Проблеми гуманітарних наук : наук. записки ДДПУ. – 2005. – № 16. – С. 4–14.
76. Батюк Т. Молдавські походи українського війська у другій половині XVI ст. / Т. Батюк // Проблеми гуманітарних наук : наук. записки ДДПУ. – 2003. – № 11. – С. 146–156.
77. Брехуненко В. Похід козаків під Кафу у 1616 р. / В. Брехуненко // Осягнення історії : зб. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського. – Острог, Нью-Йорк, 1999. – С. 166–174.
78. Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського ; Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 1999. – 335 с.
79. Брехуненко В. А. Типологія степового кордону Європи / В. А. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі / [В. Матях, М.

Скрижинська, О. Бубеник та ін.; редкол. : В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.] – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 6. – С. 453–488.

80. Василенко Г. А. Хотинська війна: З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст. / Г. А. Василенко. – К. : [б. в.], 1960. – 99 с.

81. Василик А. Українська розвідка [часів Б. Хмельницького] / А. Василик // Поріг. – 1993. – № 1. – С. 29–32; № 2. – С. 31–33.

82. Веденєєв Д. З історії розвідки й військової дипломатії України / Д. Веденєєв // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С. 17–20.

83. Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 р. / Л. Винар // Записки чину св. Василя Великого. – 1963. – № 10. – С. 152–168.

84. Винар Л. В. Козацька Україна : вибрані праці / Л. В. Винар. – К. [та ін. : б. в.], 2003. – 669 с.

85. Висковатов А. Обзор морских походов русских IX–XVIII ст. / А. Висковатов. – М. : [б. и.], 1946. – 206 с.

86. Гермайзе О. Україна і Дон у XVII ст. / О. Гермайзе // Записки Київського інституту народної освіти. – 1928. – Т. 3. – С. 107–196.

87. Гладилович А. Українські кубанські пластуни / А. Гладилович // Юнак. – 1964. – № 4(16). – С. 1–18.

88. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Наук. думка, 1957. – 367 с.

89. Горобець В. М. Незнайома Клію: Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. М. Горобець, Т. В. Чухліб ; наук. ред. В. Смолій. – К. : Наук. думка, – 2004. – 309 с.

90. Грабовецький В. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину / В. Грабовецький // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1963. – № 1. – С. 68–70.

91. Грабовецький В. Страта Івана Підкови у Львові / В. Грабовецький // Жовтень. – 1966. – № 6. – С. 128–131.
92. Грац Т. Меткие стрелки / Т. Грац. – М. : Детгиз, 1948. – 281 с.
93. Грушевський М. С. Історія України : у 11 т., 12 кн. Т. 1. До початку XI віку / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – 648 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
94. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн. Т. 6. Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1995. – 680 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
95. Грушевський М. Історія України : у 11 т., 12 кн. Т. 7 / М. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1995. – 628 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
96. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський (Репр. відтворення вид. 1913 р.). – К. : ІСЕ-Україна, 1990. – 480 с.
97. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / М. Грушевський // Духовна Україна : зб. творів – К., 1994. – 137 с.
98. Грушевський М. С. Історія української козаччини / М. С. Грушевський // Вітчизна. – 1990. – № 10. – С. 181–196.
99. Грушевский М. С. История украинского казачества : в 2 т. Т. 1 / М. С. Грушевский. – К. : [б. и.], 1913. – 654 с.
100. Гуржій О. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. Гуржій, В. Корнієнко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 84 с.
101. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К. : Україна, 2004. – 188 с.
102. Гуслистий К. Нариси з історії України. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в 2 пол. XVI ст. і в I пол. XVII ст. / К. Гуслистий. – К. : АН УРСР, 1941. – 187 с.

103. Дашкевич Я. Козацтво на великому кордоні / Я. Дашкевич // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 20–22.
104. Дашкевич Я. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни / Я. Дашкевич // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 124–130.
105. Дашкевич Я. Этнография Украины в освящении восточноязычных источников XVII в. / Я. Дашкевич // Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г. – Тбилиси, 1971. – С. 61–69.
106. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / Н. Дейвіс. – К. : Основа, 2008. – 1079 с.
107. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / І. Джиджора // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1930. – Т. 36. – С. 162–170.
108. Дзира Я. Перший паспорт козацтва і найдавніший реєстр низового війська 1581 р. / Я. Дзира // Літературна Україна. – 1991. – 13 черв. – С. 18.
109. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским, вторая половина XVI – первая половина XVII в. / Е. Н. Дзюба. – К. : Наук. думка, 1987. – 131 с.
110. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : [у 2 т.]. Т. 1. (До половини XVII ст.). / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 238 с.
111. Ефремов Ю. М. Лицом к лицу с огненным смерчем Востока. Борьба украинского казачества с Крымским ханством и Османской империей / Ю. М. Ефремов. – К. : УБЕНТЗ, 1993. – 64 с.
112. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. / П. Жолтовський. – К. : Наук. думка, 1973. – 132 с.
113. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (после 1609 г.). Вып. 3 / П. Жукович. – СПб. : [б. и.], 1906. – 203 с.

114. Журко О. Князь К. В. Острозький – свіча і гордість України / О. Журко // Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції “Велика Волинь”, присвячена 470-річчю від дня народження князя К. В. Острозького (29–30 трав. 1997). – Хмельницький, Старокостянтинів, Самчики, 1997. – С. 9 – 14.

115. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХІ ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – 335 с.

116. Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией / В. Заруба. – Х. : Основа, 1993. – 168 с.

117. Історія запорозького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження / [М. П. Ковальський та ін.]. – Дніпропетровськ : Знання, 1990. – 59 с.

118. Історія Українського війська / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. – 2-ге вид. – Вінніпег : Іван Тиктор, 1953. – 820 с.

119. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 1 / [А. М. Авраменко, В. Г. Балущок, О. А. Бачинська та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2006. – 800 с.

120. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 2 / [А. М. Авраменко, В. Г. Балущок, О. А. Бачинська та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2006. – 702 с.

121. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Т. Каляндрук. – Львів : Піраміда, 2006. – 271 с.

122. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України / Т. Каляндрук. – Львів : Піраміда, 2007. – 304 с.

123. Каптерев Н. Ф. Собрание сочинений. В 2-х тт. / Н. Ф. Каптерев. – Т. 1. – М.: Дарь, 2008. – 896 с.

124. Касименко О. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. / О. Касименко. – К. : АН УРСР, 1955. – 428 с.

- 125.Каховский В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого / В. Каховский. – [Б. м. : б. в.], 1862. – 163 с.
- 126.Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове / А. Кащенко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 494 с.
127. Кемпа Т. Костянтин-Василь Острозький (бл. 1524-1525 – 1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської: пер. з польськ. / Т. Кемпа. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 342 с.
128. Сідак В. С. Козацький гарт : Окремі аспекти військово-патріотичного виховання молоді / В. С. Сідак, Д. С. Лішук. – К. : НАОУ, 2007. – 108 с.
- 129.Коломоець С. Морські походи запорозького козацтва під приводом Петра Конашевича-Сагайдачного / С. Коломоець // Історія України. – 2001. – № 21–24. – С. 7–9.
- 130.Комарницький С. І. Хотинська епопея / С. І. Комарницький. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 208 с.
- 131.Копыский З. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVII–XVIII) / З. Копыский. – Минск : Наука и техника, 1966. – 227 с.
- 132.Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий : в 3 т. – Т. 1. / Н. И. Костомаров. – СПб. : [б. в.], 1884. – 378 с.
- 133.Кравець М. Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу / М. Кравець. – Вінниця : [б. в.], 1999. – 244 с.
- 134.Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.
- 135.Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 років / І. П. Крип'якевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1914. – Т. 127–128. – С. 54–89.
- 136.Куліш П. О. Твори : в 6 т. Т. 6 / П. О. Куліш. – Львів : [б. в.], 1910. – 340 с.

137. Кулиш П. А. История воссоединения Руси : в 3 т. Т. 1 / П. А. Кулиш. – СПб. : Обществ. польза, 1874. – 363 с.
138. Кулиш П. А. История воссоединения Руси : в 3 т. Т. 2. От начала столетней казацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году / П. А. Кулиш. – СПб. : Обществ. польза, 1874. – 459 с.
139. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) : в 3 т. Т. 3 / П. А. Кулиш. – М. : Унив. тип., 1889. – 415 с.
140. Кутузов М. Казачество и еврейство: факты и домыслы / М. Кутузов // Віра та Воля. – 2007. – № 21–24. – С. 18–19.
141. Кухаренко А. Твори / А. Кухаренко. – Прага : Громада Українців з Кубані. – 1928. – 142 с.
142. Кучернюк М. Підпільний фронт Б. Хмельницького / М. Кучернюк // Жовтень. – 1978. – № 10. – С. 137–142.
143. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. А. Леп'явко. – Чернігів : Сіверян. думка, 1996. – 286 с.
144. Леп'явко С. А. Справа Гамберні (про початки козацької дипломатії) / С. А. Леп'явко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 17–22.
145. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів : Сіверян. думка, 1999. – 216 с.
146. Ліщук Д. С. Гетьман Петро Сагайдачний. Воїн. Полководець. Політичний діяч / Д. С. Ліщук. – Чернівці : Технодрук, 2007. – 32 с.
147. Ліщук Д. С. Стратегія та тактика українського козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного / Д. С. Ліщук // Труды Національної академії оборони України. – К., 2007. – № 3(76). – С. 290–295.
148. Ліщук Д. С. Козацька військова розвідка в Хотинській війні 1621 р.: історіографічний аспект / Д. С. Ліщук // Питання історії України. Збірник наукових статей Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 126–127.

149. Ліщук Д. С. Козацька педагогіка / Д. С. Ліщук. – Чернівці : Золоті литаври, 2007. – 38 с.

150. Ліщук Д. С. Становище православної церкви в Україні / Д. С. Ліщук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид. ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 71–75.

151. Ліщук Д. С. Окремі аспекти воєнного мистецтва гетьмана Петра Сагайдачного у військовій кампанії 1618 року: роль козацької розвідки й контррозвідки / Д. С. Ліщук // Питання історії України. Збірник наукових статей Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 181–185.

152. Ліщук Д. С. Організація та ведення розвідки та контррозвідки в козацькому війську кінця XVI – першій чверті XVII ст.: воєнне мистецтво Петра Сагайдачного / Д. С. Ліщук // Науковий вісник. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Збірник наукових статей Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 376–377. – С. 95–100.

153. Лобов В. Военная хитрость: из теории и истории / В. Лобов. – М. : Воениздат, 1992. – 254 с.

154. Максимович М. Собрание сочинений : в 3 т. Т. 3 / М. Максимович. – К. : Тип. Керер, 1880. – 745 с.

155. Маркевич Н. Очерк истории Запорожского казачества / Н. Маркевич. – СПб. : [б. в.], 1878. – 78 с.

156. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654) / П. В. Михайлина. – К. : Наук. думка, 1975. – 260 с.

157. Мішин В. Похід Сагайдачного на Москву / В. Мішин // Народна армія. – 1998. – № 69. – С. 4–5.

158. Мицик Ю. За світ встали козаченьки / Ю. Мицик, І. Стороженко. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 134 с.

159. Мицик Ю. Нові дані по біографії Петра Конашевича / Ю. Мицик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 413–426.
160. Мицик Ю. Сполохи козацької звитяги / Ю. Мицик, В. Степанков, І. Стороженко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 206 с.
161. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – 2-ге вид., випр. й доповн. – Дніпропетровськ : Січ ; К. : МП “Пам’ятки України”, 1991. – 301 с. – (Давно се діялось колись).
162. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. Мышецкий. – Одесса : [б. и.], 1852. – 92 с.
163. Наливайко Д. С. Козацька Християнська республіка : (Запороз. Січ у західно-європ. літ. пам’ятках) / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с. – (Запорозька Січ).
164. Нариси з історії дипломатії України / [С. В. Кульчицький (керівник), О. І. Галенко, Є. Є. Камінський ; відп. ред. В. Я. Смолій]. – К. : Вид. дім “Альтернативи”, 2001. – 733 с.
165. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века / А. А. Новосельский. – М., Л. : АН СССР, 1948. – 447 с.
166. Оглоблин О. П. Думки про Хмельниччину / О. П. Оглоблин. – Нью-Йорк : Орг. чотирьох свобод України, 1957. – 28 с.
167. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. / О. Оглоблин // Літературна Україна. – 1992. – 2 лип.
168. Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог : [б. в.], 2000. – 480 с.
169. Палаузов С. Н. Румынские господарства Валахия и Молдавия / С. Н. Палаузов. – СПб. : [б. и.], 1859. – 299 с.

170. Панащенко В. Спільна боротьба запорозьких і донських козаків проти кримських та османських феодалів-завойовників (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Панащенко // Український історичний журнал. – 1979. – № 4. – С. 37–46.

171. Панащенко В. Чорноморські походи запорозьких козаків у першій половині XVII ст. / В. Панащенко // Історичні дослідження : республік. міжвідом. зб. наук. пр. – К., 1989. – Вип. 15. – С. 35–36.

172. Первольф И. И. Славяне, их взаимные отношения и связи : в 3 т. Т. 2 / И. И. Первольф. – Варшава : Тип. Ковалевского, 1888. – 616 с.

173. Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / М. Петровський. – К. : АН УРСР, 1940. – 168 с.

174. Підгородецький Л. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) / Л. Підгородецький, Н. Ражба // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 134–137.

175. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – 2-ге вид., виправл. – К. : Часопис “Критика”, 2006. – 494 с.

176. Плохій С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII веках / С. Плохій. – К. : [б. и.], 1989. – 224 с.

177. Полонська-Василенко Н. Історія України : Т. 1: До середини XVII ст. 3-тє вид. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – 588 с.

178. Полтава Л. Україна перед Мазепинською добою / Л. Полтава // Свобода (Нью-Йорк). – 1959. – 28–30 лип.

179. Разин Е. История военного искусства : в 5 т. Т. 3 / Е. Разин. – М. : Воениздат, 1955. – 680 с.

180. Ражба Н. Дії козаків до битви під Хотиним. Кам’янецька хроніка / Н. Ражба // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 106–108.

- 181.Рибчин І. Динаміка українського козацтва / І. Рипчин. – Мюнхен : [б. в.], 1970. – 112 с.
- 182.Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625 / С. Рудницький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Т. 17. – С. 1–42.
- 183.Рудницький С. Українські козаки в 1625-30 рр. / С. Рудницький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–76.
- 184.Сас П. Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) / П. Сас // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – Вип. 7 – С. 167–196.
- 185.Сас П. Запорожці у Польсько-Московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.) / П. Сас. – Біла Церква : ПП Пшонківський, 2010. – 510 с.
- 186.Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки / П. М. Сас. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 286 с.
- 187.Сас П.М. Посольство Війська Запорозького до Московського царя Михайла Федоровича (1620 р.) / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С.16–28.
- 188.Сварник І. Дипломатичні зносини Запорізької Січі із Західною Європою наприкінці XVI ст. / І. Сварник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 94–97.
- 189.Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів : Слово, 1993. – 302 с.
- 190.Сергійчук В. І. Іменем Війська: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття / В. І. Сергійчук. – К. : Україна, 1991. – 251 с.
- 191.Сергійчук В. Перші козацькі посольства / В. Сергійчук // Жовтень. – 1986. – № 1. – С. 97–103.

- 192.Сергійчук В. І. Розвідка Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук // Дніпро. – 1982. – № 8. – С. 119–122.
- 193.Серчик В. А. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. / В. А. Серчик // Россия, Польша и Причерноморье в XVI – XVII вв. – М., 1979. – С. 174–181.
- 194.Сідак В. З історії української розвідки та контррозвідки : (нариси) / В. Сідак, В. Степанков. – 2-ге вид. – К. : Ін-т СБ України, 1995. – 201 с.
- 195.Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : в 3 ч. Ч. 1 / А. А. Скальковский. – Одесса, 1846. – 210 с.
- 196.Слабченко М. Соціально правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – 1927. – Вип. 3. – С. 203–240.
- 197.Смолій В. А. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Наук. думка, 1994. – 260 с.
- 198.Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 367 с.
- 199.Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2009. – 447 с.
- 200.Смолій В. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку / Смолій В. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали наук конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва (Київ, Дніпропетровськ, 13–17 трав. 1991 р.) : у 3 вип. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 4–10.
- 201.Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 61–72.

202. Сокульський А. Козацька “чайка”. Конструктивні особливості й технологія виготовлення / А. Сокульський // Історія України. – 2001. – № 1. – С. 7–8.
203. Соловйов С. М. Сочинения : в 18 кн. Кн. 5. История России с древнейших времен / С. М. Соловйов ; отв. ред. : Иванов Н. А. – М. : Голос, 1995. – 748 с.
204. Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.) / В. Степанков. – Вид. 3-тє, переробл. та розшир. – Кам’янець-Подільський (Хмельниц. обл.) : Медобори-2006, 2008. – 264 с.
205. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн. 1. Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1996. – 320 с.
206. Строков А. История военного искусства: рабовладельческое и феодальное общество / А. Строков. – М. : Воениздат, 1955. – 662 с.
207. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний ; [пер. з англ. Ю. Шевчук] . – К. : Либідь, 1993. – 717 с.
208. Терлецький О. Історія Української держави. Т. 2. Козацька доба / О. Терлецький. – Львів : Фонд “Учітеся, брати мої”, 1924. – 290 с.
209. Тієї слави козацької повік не забудем / Ю. Мицик, С. Плохій, І. Стороженко, А. Ковальов. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1989. – 118 с.
210. Тимошенко Л. Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії / Л. Тимошенко // Наукові записки. Історичні науки. Національний університет “Острозька академія”. – Вип. 13 : Матеріали міжнародної наукової конференції “Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15-17 жовтня 2008 року. – Острог, 2008. – С. 105–127.
211. Тимошенко Л. Не зовсім ювілейні нотатки: До 400-річчя від дня смерті князя В. К. Острозького / Л. Тимошенко // Дзеркало тижня. – 2008. – № 5. – С. 21.

212. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: військово-історична студія / Ю. Тис-Крохмалюк. – Репр. вид. 1954 р. – Львів : Фірма “Олір”, 1994. – 186 с.
213. Тис-Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 року / Ю. Тис-Крохмалюк. – Львів : Акватон, 1936. – 32 с.
214. Томчук М. Військовий вишкіл від княжих часів до січових стрільців / М. Томчук // Рідна школа. – 1994. – № 7. – С. 48–51.
215. Турченко Ф. Феномен українського козацтва / Ф. Турченко // Українське козацтво : мала енцикл. / [Абросимова С. В. (кер.), Авраменко А. М., Александров П. Г. та ін. ; редкол.: Ф. Г. Турченко та ін.]. – К., Запоріжжя, 2006. – С. 3–7.
216. Українське козацтво : мала енцикл. / [Абросимова С. В. (кер.), Авраменко А. М., Александров П. Г. та ін. ; редкол.: Ф. Г. Турченко та ін.] – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем’єр, 2006. – 670 с.
217. Український степовий кордон в середині XVI ст. / [упоряд. О. Є. Кальченко]. – Запоріжжя : Тандем-У, 1997. – 84 с. – (Старожитності Південної України).
218. Уривалкін О. Гетьмани України та Кошові Запорозької Січі / О. Уривалкін, М. Уривалкін. – К. : Дакор : КНТ, 2008. – 395 с.
219. Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI – XVII ст. / В. Фаворський. – Х., К. : [б. в.], 1929. – 210 с.
220. Федорук А. Козаки в контексті військового мистецтва Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) / А. Федорук // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. : матеріали наук. конф. [Чернівці], 16–18 берез. 2000 р. / [редкол.: Я. Д. Ісаєвич (голова) та ін.]. – Чернівці, 2000. – С. 116–120.
221. Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті роки XVI ст.) / Б. М. Флоря // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 125–128.
222. Франчук І. Як воювали запорожці / І. Франчук. – К. : Друк. Счастлівцева, 1917. – 16 с.

- 223.Черкас Б. Козацьке військо до середини XVII ст. / Б. Черкас // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К., 2006. – Т. 1 / [В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головка та ін.]. – С. 472–484.
- 224.Чухліб Т. В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої / Т. В. Чухліб // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : міжнар. наук. конф. : тез. доп., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав., 1992 р.). – К., 1993. – С. 55–62.
- 225.Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 389 с.
- 226.Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. / В. Щербак. – К. : Наук. думка, 1989. – 128 с.
- 227.Щербак В. Запорозька Січ – фактор консолідації українського козацтва / В. Щербак // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 66–71.
- 228.Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Вид. дім “КМ Academia”, 2000. – 295 с.
- 229.Юра Р. Завдання вивчення середньовічних пам'яток України / Р. Юра // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – 134 с.
- 230.Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3-х т. – Т. 1 / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 584 с. – Бібліогр.: с. 467–539.
- 231.Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. – Т. 2 / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1991. – 539 с. – Бібліогр.: с. 465–524.
- 232.Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. – Т. 3 / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1993. – 556 с. – Бібліогр.: с. 512–515.
- 233.Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Промінь, 1989. – 142 с.

234. Antonow M. Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji kurukowieckiej w 1625 r. // Prace Historyczne Akademickiego Koła Historycznego. – Lwow, 1925. – S. 191–224.

235. Corski K. Historia jazdy polskiej / K. Corski. – Kraków (Poland), 1910. – 264 s.

236. Georgescu D. I. Razboaiele lui Stefan etl Mare si Mihai Viteazul / D. I. Georgescu. – Campulung. – 298 p.

237. Majewski R. Cecora – Rok 1620 / R. Majewski. – Warszawa, 1970. – 256 s.

238. Wimmer J. Piechota w wojsku Polskim XV–XVIII wieku / J. Wimmer // Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia. – Warszawa, 1972.

239. Wojcik Z. Dzikie pola w ogniu: o kozaczyznie w dawniej Rzeczpospolitej / Z. Wojcik. – Warszawa, 1960. – 288 s.